

**Установа адукацыі
“БРЭСЦКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ ІМЯ А.С. ПУШКІНА”**

Кафедра беларускага мовазнаўства і дыялекталогіі

БЕЛАРУСКАЯ МОВА (ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)

**Вучэбна-метадычны комплекс
для студэнтаў факультэта фізічнага выхавання**

БРЭСТ 2014

УДК 811.161.3'373(078)
ББК 81.411.3я73
Б 43

*Рэкамендавана рэдакцыйна-выдавецкім саветам установы адукацыі
«Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна»*

Складальнік:
Т.А. Кісель

Рэцэнзенты
доктар філалагічных навук прафесар
А.В. Нікіцевіч
кандыдат філалагічных навук дацэнт
А.В. Макарэвіч

Беларуская мова (прафесійная лексіка): вучэб.-метад. комплекс для студэнтаў фак. фіз. выхавання / Брэсц. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна ; аўт.-скл. Т.А. Кісель. – Брэст : БрДУ, 2014. – 89 с.
ISBN 978-985-555-221-6

Вучэбна-метадычны комплекс распрацаваны ў адпаведнасці з вучэбнай праграмай па курсе “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” і прызначаецца студэнтам факультэта фізічнага выхавання дзённай і завочнай форм атрымання адукацыі.

УДК 811.161.3'373(078)
ББК 81.411.3я73

© УА “Брэсцкі дзяржаўны
ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна”, 2014

ЗМЕСТ

Уводзіны	4
Праграма курса	5
Тэарэтычны матэрыял	9
Уводзіны ў дысцыпліну “Беларуская мова (прафесійная лексіка)”	9
Беларуская мова і яе месца ў сістэме агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей	10
Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы	14
Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму	31
Функцыянальныя стылі маўлення	38
Навуковы стыль	41
Афіцыйна-справавы стыль	45
Культура прафесійнага маўлення	52
Практычны матэрыял	61
Практычныя заданні	61
Тэксты для перакладу	80
Кантрольныя пытанні да заліку	87
Спіс літаратуры	88

УВОДЗІНЫ

Вучэбна-метадычны комплекс “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” складзены ў адпаведнасці з вучэбнай праграмай “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” для вышэйшых навучальных устаноў, зацверджанай 02.09. 2008 г., Р№ ТД-СГ.015/тып.

Асноўныя мэты комплексу скіраваны на выпрацоўку і практычнае замацаванне ўменняў і навыкаў граматычнага карыстання вуснай і пісьмовай мовай; на пашырэнне і ўзбагачэнне прафесійнага лексічнага запасу будучых спецыялістаў-практыкаў; выпрацоўку ўмення практычнага карыстання тэрміналогіяй і прафесійнай лексікай па абранай спецыяльнасці; на павышэнне пісьменнасці і культуры маўлення студэнтаў.

У комплексе ў адпаведнасці з тэмамі праграмы пададзены тэарэтычныя звесткі па курсе, практычныя заданні, прапановы для пытанняў для кантролю ведаў студэнтаў, прыводзяцца тэксты для перакладу з рускай мовы на беларускую.

Практычныя заданні прадугледжваюць рознапланавую працу студэнтаў з тэкстамі, у тым ліку прафесійна скіраванымі, са слоўнікамі рознага тыпу, з дадатковай літаратурай, з заданнямі на развіццё творчых здольнасцей. Закранаюцца і праблемы беларуска-руускай інтэрферэнцыі, што з’яўляецца актуальным у наш час і выклікае вялікія цяжкасці пры засваенні студэнтамі беларускай лексікі і асабліва пры непасрэдным яе выкарыстанні падчас маўлення.

Прапанаваныя ў вучэбна-метадычным комплексе тэксты для перакладу з рускай мовы на беларускуюносяць навуковы і навукова-папулярны характар, што дазваляе выкарыстоўваць іх для развіцця вуснага маўлення і засваення літаратурных норм беларускай мовы.

Матэрыялы заданняў прафесійна арыентаваны: грунтуюцца на спартыўнай, анатамічнай, медыка-спартыўнай і спартыўна-турыстычнай лексіцы, галіновай і агульнанавуковай тэрміналогіі. Таму дадзены вучэбна-метадычны комплекс можа быць выкарыстаны для арганізацыі заняткаў на розных спецыяльнасцях факультэта фізічнага выхавання ў ВНУ рэспублікі.

ПРАГРАМА КУРСА

Уводзіны ў дысцыпліну

“Беларуская мова (прафесійная лексіка)”

Прадмет і задачы курса. Месца курса ў сістэме сацыяльна-гуманітарных навук, яго сувязь з іншымі дысцыплінамі (гісторыяй літаратурнай мовы, лексікалогіяй, стылістыкай і культурай маўлення). Метады навучання. Роля курса ў фарміраванні і развіцці сацыяльна-асобасных і сацыяльна-прафесійных кампетэнцый выпускнікоў ВНУ.

Тэма 1. Беларуская мова і яе месца ў сістэме агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей

Мова і соцыум. Функцыі мовы ў грамадстве. Беларуская мова – форма нацыянальнай культуры беларусаў.

Паходжанне беларускай мовы і асноўныя этапы яе развіцця. Старабеларуская літаратурная мова XIV–XVI стст. Дзяржаўны статус беларускай мовы ў Вялікім Княстве Літоўскім. Нацыянальна-моўная палітыка Рэчы Паспалітай і яе вынікі. Новая (сучасная) беларуская літаратурная мова XIX – пачатку XX стст. Беларуская мова ў часы Расійскай імперыі ва ўмовах адсутнасці беларускай дзяржаўнасці. Развіццё і функцыянаванне беларускай літаратурнай мовы ў XX – пачатку XXI стст.

Тэма 2. Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы

Лексіка беларускай мовы паводле паходжання (спрадвечна беларуская і запазычаная). Змены ў лексічнай сістэме беларускай мовы: актыўная і пасіўная лексіка. Агульнаўжывальная лексіка і лексіка абмежаванага выкарыстання. Спецыяльная лексіка як частка лексічнай сістэмы сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Адрозненне тэрміналагічнай і прафесійнай лексікі.

Паняцце тэрміна. Слова і словазлучэнне ў ролі тэрміна. Тэрміналогія. Галіновыя тэрміналагічныя сістэмы Узаемасувязь тэрміналагічнай і агульнаўжывальнай лексікі (тэрміналагізацыя і дэтэрміналагізацыя). Асаблівасці словаўтварэння беларускай тэрміналогіі (прадуктыўныя спосабы і сродкі). Тэрміны, запазычаныя з іншых моў, іх асваенне беларускай мовай.

З гісторыі беларускай навуковай тэрміналогіі. Асноўныя прынцыпы яе выпрацоўкі ў 20–30 гг. XX ст. Крыніцы фарміравання беларускай тэрміналогіі. Роля жывой народнай мовы ў складванні і развіцці беларускай тэрміналагічнай лексікі. Беларуская навуковая тэрміналогія на сучасным этапе.

Тыпы слоўнікаў. Тэрміналагічныя слоўнікі і даведнікі, іх роля і месца ў лексікаграфічнай сістэме беларускай мовы. Сістэма падачы тэрмінаў у тлумачальных і перакладных слоўніках.

Звесткі з гісторыі беларускай тэрміналагічнай лексікаграфіі. Тэрміналагічная лексікаграфія 20–30-х і 90-х гадоў XX ст.

Тэма 3. Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму

Паняцце білінгвізму. Моўная інтэрферэнцыя як вынік білінгвізму. Віды інтэрферэнцыі.

Паняцце моўнай нормы.

Арфаэпічныя нормы беларускай літаратурнай мовы і прычыны іх парушэння. Асаблівасці беларускага літаратурнага вымаўлення ў параўнанні з рускім.

Марфалагічныя нормы беларускай літаратурнай мовы. Назоўнік. Несупадзенне ў родзе, ліку і скланенні. Асаблівасці скланення прозвішчаў, імёнаў і геаграфічных назваў. Прыметнік. Утварэнне і ўжыванне формаў ступеней параўнання якасных прыметнікаў. Выкарыстанне элятыўных формаў у беларускай і рускай мовах. Прыналежныя прыметнікі, іх утварэнне. Займеннік. Асаблівасці ўжывання асабовых, азначальных, адмоўных і няпэўных займеннікаў. Лічэбнік. Скланенне лічэбнікаў і асаблівасці іх ужывання з назоўнікамі. Дзеяслоў. Спецыфіка спражэння. Ужыванне суфіксаў дзеясловаў. Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе як формы дзеяслова. Асаблівасці іх утварэння і ўжывання ў беларускай мове. Спосабы перадачы дзеепрыметнікаў у складзе тэрміналагічных словазлучэнняў пры перакладзе на беларускую мову. Прыслоўе. Асаблівасці ўтварэння і ўжывання формаў ступеней параўнання ў адрозненне ад рускай мовы.

Сінтаксічныя асаблівасці беларускай літаратурнай мовы. Адрозненні ў будове некаторых словазлучэнняў у беларускай і рускай мовах. Каардынацыя дзейніка і выказніка ў сказе.

Тэма 4. Функцыянальныя стылі маўлення

Паняцце функцыянальнага стылю. Класіфікацыя функцыянальных стыляў (навуковы, афіцыйна-справавы, публіцыстычны, мастацкі, размоўны).

Навуковы стыль і яго асноўныя падстылі (уласна навуковы (акадэмічны), навукова-папулярны, вучэбна-навуковы і інш.). Функцыі навуковага стылю і яго лексічныя, марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці.

Афіцыйна-справавы стыль і яго асноўныя падстылі (канцылярскі, юрыдычны, дыпламатычны). Функцыі афіцыйна-справавога стылю і яго характэрныя асаблівасці.

Публіцыстычны стыль і яго асноўныя асаблівасці. Узаемапрапаненне стыляў.

Тэма 5. Навуковы стыль

Асноўныя рысы навуковага стылю (падрыхтаванасць маўлення, пераважна яго пісьмовая форма ў выглядзе маналогу, лагічная паслядоўнасць выказвання, сцісласць пры інфарматыўнай насычанасці зместу).

Моўныя сродкі навуковага стылю (насычанасць тэрмінамі, перавага абстрактнай лексікі, пераважае ўжыванне назоўнікаў, пашыранасць формы роднага склону, асаблівая функцыя займенніка *мы*, шырокае выкарыстанне дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў, пашыранасць складаназа-
лежных сказаў з аднароднымі членамі, пабочнымі словамі і ўстаўнымі канструкцыямі, сродкі лагічнай сувязі паміж сказамі і інш.).

Паняцце аб падмове навук: матэматыкі, хіміі, эканомікі, права і г.д. Рэальны слоўнік кожнай падмовы. Выкарыстанне невербальных сродкаў (табліцы, графікі, схемы).

Жанравая разнастайнасць навуковага стылю (артыкул, даклад, рэферат, анатацыя і інш.), агульныя патрабаванні да напісання і афармлення іх.

Кампазіцыя пісьмовага навуковага тэксту і вуснага выступлення, іх афармленне. Рубрыкацыя навуковага тэксту. Абзац як структурная адзінка тэксту. Цытаты і спасылкі, іх афармленне.

Пераклад на беларускую мову навуковых тэкстаў.

Тэма 6. Афіцыйна-справавы стыль

Асноўныя рысы афіцыйна-справавога стылю (пераважна пісьмовая форма функцыянавання, уніфікаванасць і стандартызаванасць мовы дакументаў, дакладнасць фармулёвак, лагічнасць маўлення, экспрэсіўная нейтральнасць, монасемічнасць лексікі).

Моўныя сродкі афіцыйна-справавога стылю (шырокае выкарыстанне наменклатурных назваў, пашыранасць аддзяслоўных назоўнікаў, у тым ліку з прэфіксам *не-*, ужыванне назваў асобы паводле сацыяльнага становішча і сферы дзейнасці ў форме мужчынскага роду, абмежаванае выкарыстанне займеннікаў, пашыранасць інфінітыва, спецыфіка дзяслоўнага кіравання, расшчапленне выказніка, рэгламентацыя парадку слоў у сказе, канструкцыі са складанымі злучнікамі і адыменнымі прыназоўнікамі. Выкарыстанне безасабовых канструкцый).

Віды афіцыйна-справавых тэкстаў (заява, даверанасць, аўтабіяграфія, дакладная запіска, тлумачальная запіска, кантракт, справавыя пісьмы і інш.), правілы іх напісання і афармлення.

Кампазіцыя афіцыйна-справавых тэкстаў. Загаловак і іншыя рэквізіты як элементы тэксту службовага дакумента. Роля клішыраваных выразаў у арганізацыі тэксту службовых дакументаў.

Пераклад на беларускую мову афіцыйна-справавых тэкстаў.

Тэма 7. Культура прафесійнага маўлення

Мова і маўленне. Маўленне – маўленчая дзейнасць – агульная культура чалавека. Прафесійна арыентаванае маўленне.

Паняцце культуры маўлення. Асноўныя камунікатыўныя якасці маўлення: правільнасць, дакладнасць, лагічнасць, чысціня і багацце (разнастайнасць) маўлення, дарэчнасць, вобразнасць.

Правільнасць маўлення і моўныя нормы (лексічныя, арфаэпічныя, акцэнталагічныя, словаўтваральныя, марфалагічныя, сінтаксічныя). Тыповыя маўленчыя памылкі, іх прычыны, спосабы выпраўлення.

Тэхніка і выразнасць маўлення (голос і маўленчае дыханне, дыкцыя, інтанацыя і інш.).

Узаемадзеянне вербальных і невербальных (жэсты, міміка, рухі) сродкаў маўленчай дзейнасці.

Падрыхтоўка да публічнага выступлення. Асноўныя якасці-паказчыкі паспяховага выступлення. Маўленчы этыкет і культура зносін.

ТЭАРЭТЫЧНЫ МАТЭРЫЯЛ

УВОДЗІНЫ Ё ДЫСЦЫПЛІНУ “БЕЛАРУСКАЯ МОВА (ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)”

Прадметам вучэбнай дысцыпліны “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” выступае кола навуковых ведаў пра сучасную беларускую мову ў яе прафесійна-камунікатыўным аспекце. Асноўнымі мэтамі дысцыпліны з’яўляюцца: выпрацоўка навыкаў свабоднага валодання беларускай мовай як інструментам прафесійнага маўлення на аснове засваення навуковай тэрміналогіі і сістэмы ведаў пра беларускую мову; вывучэнне білінгвізму і яго ўплыву на літаратурныя нормы слова- і формаўжывання; азнаямленне з асноўнымі стылямі беларускай мовы; выхаванне любові і павагі да мастацкага слова, духоўнай і інтэлектуальнай спадчыны беларускага народа, пачуцця нацыянальнай самапавагі і самаідэнтыфікацыі.

У адпаведнасці з мэтамі ставяцца наступныя задачы:

- авалодванне нормамі сучаснай беларускай літаратурнай мовы;
- пашырэнне у студэнтаў сістэмы ведаў аб лексічным складзе, тэрміналогіі і маўленчай культуры; выпрацоўка навыкаў правільнай, дакладнай, багатай, чыстай і выразнай мовы;
- дапамагчы студэнтам усвядоміць месца беларускай мовы ў развіцці культуры краіны і ў духоўным адраджэнні нацыі;
- садзейнічаць падрыхтоўцы высокаадукаваных спецыялістаў, здольных вырашаць складаныя моўна-сацыяльныя праблемы бытавання беларускай мовы ва ўмовах дзяржаўнага білінгвізму.

Раскрыццё зместу і тэматычнае нападўненне вучэбнай дысцыпліны “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” забяспечваецца праз сувязь з такімі курсамі, як гісторыя беларускай літаратурнай мовы, лексікалогія, функцыянальная стылістыка і культура маўлення. Падрыхтоўка пісьмовых рэфератаў і вусных паведамленняў паводле вызначанай тэматыкі прадугледжвае знаёмства з навуковай, навукова-папулярнай і хрэстаматыйнай літаратурай.

Засваенне і прафесійнае прымяненне сучаснай беларускай літаратурнай мовы мае на мэце фарміраванне не толькі сацыяльна-прафесійных кампетэнцый – выпрацоўку і замацаванне практычных уменняў і навыкаў карыстання яе вуснай і пісьмовай формамі, але і фарміраванне сацыяльна-асобасных кампетэнцый – развіццё моўна-эстэтычнага густу і творчага патэнцыялу асобы. Важным кампанентам вучэбнай дысцыпліны з’яўляецца актыўнае далучэнне да спадчыны славетных беларусаў, якія ў розныя гістарычныя эпохі праявілі сябе ў беларускай навуцы, мастацтве, літаратуры.

БЕЛАРУСКАЯ МОВА І ЯЕ МЕСЦА ЁЎ СІСТЭМЕ АГУЛЬНАЧАЛАВЕЧЫХ І НАЦЫЯНАЛЬНЫХ КАШТОЎНАСЦЕЙ

Мова – своеасаблівы феномен культуры чалавечага грамадства. Сучасная навука лічыць мову з’явай сацыяльнай, а не біялагічнай, бо мова не перадаецца па спадчыне. Дзіця авалодвае моваю таго калектыву, у якім расце і выходзіць. Мова асобнага чалавека ўзнікае і развіваецца толькі ў грамадстве і пад уздзеяннем калектыву. Значыць, мова не нейчы дарунак і не вынаходства адной асобы. Гэта сацыяльная (грамадская) з’ява, а не чыста індывідуальная, бо без грамадства мова немагчымая. Як і наадварот: без мовы не існуе грамадства, бо людзі не змаглі б паразумецца адзін з адным, наладзіць вытворчасць, свой побыт і выжыванне.

Усе вялікія і малыя асаблівасці жыцця нашага народа (прыродныя ўмовы і геаграфія краіны, узровень народнай гаспадаркі, кантакты з іншымі народамі, характар грамадскай думкі, асаблівасці мыслення і псіхікі людзей, маральна-этычныя і эстэтычныя нормы паводзін, развіццё культуры і мастацтва, духоўнае жыццё) адлюстраваліся ў мове. Мова – гэта не толькі сродак зносін і сувязей, але і люстэрка жыцця ўвогуле.

Як і іншыя нацыянальныя мовы, сучасная беларуская мова выступае ў дзвюх разнавіднасцях: *літаратурнай* і *народна-дыялектнай*. Кожная з гэтых разнавіднасцей мае свае сферы ўжывання і свае формы бытавання. Мясцовыя гаворкі тэрытарыяльна і функцыянальна абмежаваны. Яны існуюць у вуснай форме і выкарыстоўваюцца пераважна як сродак зносін сярод сельскіх жыхароў. Літаратурная мова абслугоўвае розныя сферы дзейнасці беларускага народа, з’яўляецца поліфункцыянальнай. Гэта мова школы, друку, радыё, тэлебачання, літаратуры, тэатра, навукі і г.д. Літаратурная мова мае складаную і разнастайную сістэму моўных сродкаў, рэгламентавання і пісьмова замацаваныя нормы. Яна выступае ў вуснай і пісьмовай формах, якія разлічаны на розныя віды ўспрыняцця (слыхавое і зрокавае) і, адпаведна, адрозніваюцца лексічным і граматычным афармленнем. Сучасны стан беларускай літаратурнай мовы – вынік працяглага і складанага працэсу яе развіцця, які непарыўна звязаны з лёсам беларускага народа, з плёнам і стратамі яго гісторыі.

Функцыі мовы

Мова – найважнейшы сродак зносін паміж людзьмі. Дзеля таго, каб існаваць, людзі павінны дамовіцца паміж сабою пра супольныя справы, размеркаванне абавязкаў, пра вызначэнне агульных планаў і г. д. Аднак, ці толькі ў гэтым прызначэнне мовы? Якія яшчэ функцыі яна выконвае, рэалізуе?

Пад **функцыяй** мовы разумеюць яе прызначэнне і ролю, якую яна выконвае ў жыцці чалавека і грамадства.

Галоўная функцыя мовы – **камунікатыўная**. Яна заключаецца ў тым, што мова з’яўляецца найважнейшым сродкам чалавечых зносін. Узнікшы разам з грамадствам, мова нястомна служыць чалавеку ў розных яго занятках і патрэбах. У штодзённай моўнай практыцы людзі ўдасканалююць гэты сродак зносін, імкнуча спазнаць яго прыроду.

Другая цэнтральная функцыя – **думкафармавальная**, якая заключаецца ў фармаванні і фармуляванні думкі. Не выпадкова адзін з мовазнаўцаў XIX ст. В. Гумбальт назваў мову “арганам, які творыць думку”.

Сувязь чалавека з навакольным светам ажыццяўляецца праз **намінатыўную** функцыю мовы (функцыю называння рэалій і паняццяў). Знешнія прадметы становяцца ўнутраным здабыткам чалавека, ствараюць свет яго вобразаў, уяўленняў, пачуццяў, калі гэтыя прадметы атрымліваюць назвы сродкамі мовы, у першую чаргу словамі.

У свядомасці чалавека, у яго ўнутраным свеце адлюстроўваюцца знешнія рэчаіснасць, навакольны свет. Такім чынам, мова выконвае і функцыю **адлюстравання**.

Пазнавальная функцыя. Чалавечае пазнанне грунтуецца на ведах, якія фіксуюцца, назапашваюцца, абагульняюцца з дапамогай мовы. Засвойванне назапашаных чалавецтвам ведаў, практычна ўсе працэсы навучання людзей (у школах, у ВНУ і г.д.) звязаны з шырокім выкарыстаннем мовы, якая служыць галоўным сродкам атрымання, павелічэння, узбагачэння ведаў.

Мова з’яўляецца і галоўным спосабам выражэння думак і пачуццяў кожнага чалавека і тым самым выконвае **экспрэсіўную** функцыю. Праз мову перадаюцца не толькі веды, пэўныя звесткі, але і выяўляюцца адносіны да таго, хто гаворыць (яго здольнасці, вопыт, эрудыцыя, уменне валодаць мовай), разгортваецца ўвесь унутраны свет чалавека. Добрае, шчырае слова высока цэніцца ў народзе. Яно ўздымае настрой, дапамагае жыць. Невыпадкова яго параўноўваюць з прадметамі і з’явамі, якія маюць вялікае значэнне ў жыцці чалавека: *Добрае слова далёка чуваць. Ласкавае слова – што дзень ясны. Слова даражэй за золата.*

Эстэтычная функцыя ўвасабляецца ў мастацкай прозе, паэзіі, сцэнічным маўленні, красамоўстве. Мова з’яўляецца інструментам для творчасці, а ў некаторых выпадках і сама можа быць аб’ектам творчасці.

Мова можа выступаць у якасці фактару палітыкі (напрыклад, для нацыянальнай ідэнтыфікацыі) або як сродак палітычнай і (ці) культурнай экспансіі. У гэтым заключаецца яшчэ адна функцыя мовы – **ідэалагічная**.

Разнастайныя функцыі мова рэалізуе пры сваім ужыванні не паасобку, а ў комплексе з сітуацыйным вылучэннем адной з іх у

залежнасці ад намераў прамоўцы, яго здольнасцяў, мэтай выказвання, інтарэсаў, складу аўдыторыі і іншых фактараў.

Функцыянальную прыроду мае таксама і раслаенне мовы на асобныя стылі (размоўны, ці гутарковы, афіцыйна-справавы, навуковы, публіцыстычны, мастацкай літаратуры), таму што кожны з іх мае сваё прызначэнне, разлічаны на выкананне пэўных функцый у акрэсленых сферах жыцця і дзейнасці чалавека. У цэлым усе функцыі, якія выконвае мова, накіраваныя на тое, каб зрабіць яе найбольш аптымальным сродкам самавыражэння людзей і эфектыўным сродкам зносінаў паміж імі.

Беларуская мова сярод іншых славянскіх моў

Колькі памятае сябе чалавецтва, заўсёды існавала вялікая колькасць моў. Лічбавыя паказчыкі, у залежнасці ад падыходаў да самога паняцця мовы, значна адрозніваюцца. На сённяшні дзень найбольш вывучана да 3000 моў розных народаў Зямлі. Усяго ж навуцы вядома да 5600 жывых і мёртвых моў. Усе мовы свету паводле генеалагічнай класіфікацыі аб'ядноўваюцца ў сем'і, а тыя – у залежнасці ад ступені блізкасці моў паміж сабою – падзяляюцца на групы і падгрупы.

Мовазнаўства вылучае наступныя моўныя сем'і: індаеўрапейскую, фіна-угорскую, цюркскую, мангольскую, кітайска-тыбецкую і шэраг іншых. Вялікую цікавасць для нас уяўляе індаеўрапейская моўная сям'я (больш як 2 млрд 171 млн носьбітаў) – адна з найбольшых па колькасці носьбітаў. Да яе належыць больш за 150 моў, якія ўтвараюць 12 груп:

індыскую (звыш за 761 млн), уключае больш за 96 жывых моў (хіндустані, раджастані, бенгалі, пенджабі, орыя, біхары, цыганская і інш.) і мёртвыя мовы (ведыйская, санскрыт, пракрыты, палі);

іранскую (звыш за 80 млн), уключае жывыя мовы (персідская, таджыкская, афганская, белуджская, курдская, тацкая і інш.) і мёртвыя мовы (старажытнаперсідская, авестыйкая, скіфская, мідыйская і інш.);

славянскую (больш як 290 млн), у яе складзе выдзяляюць тры падгрупы: усходнюю (беларуская, руская, украінская мовы), заходнюю (польская, чэшская, славацкая, лужыцкая, або сербска-лужыцкая, кашубская і мёртвая палабская мовы), паўднёвую (балгарская, сербская, македонская, харвацкая, славенская і мёртвая стараславянская мовы);

балтыйскую (каля 5 млн), уключае дзве жывыя мовы – літоўскую і латышскую, а таксама мёртвую мову – прускую;

германскую (каля 425 млн), уключае тры падгрупы: паўночнагерманскую (дацкая, шведская, нарвежская, ісландская, і фарэрская мовы), заходнегерманскую (англійская, нямецкая, галандская,

фламандская, ідыш, ці новаяўрэйская, мовы), усходнегерманскую (мёртвыя мовы: гоцкая, бургундская, вандалская і інш.);

раманскую (каля 576 млн), умоўна падзяляецца на тры падгрупы: цэнтральную (французская, італьянская, рэтараманская, сардзінская мовы), заходнюю (іспанская, партугальская, каталанская, правансальская мовы), усходнюю (румынская, малдаўская, мёртвая лацінская мовы);

кельцкую (каля 9 млн), распадаецца на тры падгрупы: гайдэльскую (ірландская, шатландская мовы), брыцкую (брэтонская, валійская і мёртвая корнская мовы), гальскую (гальская мова);

хецка-лувійскую, або анаталійскую, уключае мёртвыя хецкую, лувійскую, карыйскую, палайскую, лідзійскую і лікійскую мовы;

тахарскую, якая ўключае мёртвую тахарскую мову.

Некаторыя мовы (грэчаская, албанская і армянская) утвараюць адпаведныя самастойныя групы індаеўрапейскай сям'і моў.

Падгрупы моў славянскай групы склаліся гістарычна, іх назвы адпавядаюць геаграфічнаму размяшчэнню славян. Блізкасць славянскіх моў тлумачыцца ў першую чаргу тым, што ў пэўны перыяд прадкі сучасных славянскіх народаў жылі разам на параўнальна невялікай тэрыторыі, так званай прарадзіме славян. Гэта было прыкладна з IV тысячагоддзя да нашай эры па VI ст. нашай эры, тэрытарыяльныя межы ўключаюць прастору ад Дуная і Одэра да Дона і Волгі. Зразумела, што ў той час сувязь паміж імі была вельмі цесная, а падабенства, у тым ліку і моўнае, было значна большым, чым цяпер. Гэта дазваляе гаварыць аб так званай праславянскай мове, або агульнаславянскай мове-аснове, агульнай мове ўсіх славян, фрагменты якой можна ўзнавіць на падставе некаторых старажытных фактаў, што захаваліся ў асобных славянскіх мовах і дыялектах.

У сучасных славянскіх мовах захавалася з таго часу шмат агульнага ў лексіцы, фанетыцы, граматыцы. Пра агульнасць паходжання славянскіх моў сведчыць вялікая колькасць аднакаранёвых слоў (роднасных): *зямля, ноч, неба, лес, слова, сіні, зіма, жыць* і інш.

З VI ст. у выніку паслаблення сувязей паміж славянскімі плямёнамі агульнаславянскае адзінства перастала існаваць. З гэтага часу пачалося вылучэнне славянскіх моўных груп, асобных славянскіх моў. З блізкіх паміж сабой племянных дыялектаў склалася агульнаўсходнеславянская мова, якую яшчэ называюць старажытнарускай, або ўсходнеславянскай.

Фарміраванне беларускай народнасці і яе мовы пачалося ў складзе Вялікага Княства Літоўскага, у якое ўвайшлі землі сучаснай Беларусі і Украіны. У межах Маскоўскай дзяржавы склаліся руская народнасць і яе мова. Самай вялікай па колькасці славян, што гавораць на яе мовах, з'яўляецца ўсходнеславянская падгрупа, у склад якой уваходзяць беларуская, руская і ўкраінская мовы.

ЛЕКСІЧНАЯ СІСТЭМА БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

Лексіка (грэч. *lexikos* ‘які адносіцца да слова, слоўнікавы’) – гэта сукупнасць слоў мовы, яе слоўнікавы склад, а таксама сукупнасць слоў, якія ўжываюцца ў пэўнай сферы дзейнасці або ў творах асобнага пісьменніка. Лексіка – найбольш адкрыты і пранікальны для змен раздзел мовы, таму дакладна падлічыць колькасць слоў, якія існуюць у мове, немагчыма: па самых сціпрых падліках, слоўнікавы склад сучаснай беларускай мовы налічвае каля паўмільёна літаратурных і дыялектных слоў.

Словы, якія складаюць лексіку сучаснай беларускай літаратурнай мовы, характарызуюцца пэўнай спецыфікай: яны адрозніваюцца паміж сабой паводле паходжання, ступені актыўнасці, сферы выкарыстання і, нарэшце, паводле стылістычнай прыналежнасці. Вывучэнне гэтых асаблівасцей з’яўляецца адной з найважнейшых задач спецыяльнага раздзела мовазнаўства, які вывучае слоўнікавы склад мовы, лексічныя значэнні слоў, іх паходжанне, развіццё і ўжыванне, – **лексікалогіі** (*lexikos* ‘слоўнікавы’ і *logos* ‘вучэнне’).

Слова як прадмет вивучэння лексікалогіі – мнагагранная і складаная структурна-семантычная адзінка. Гэта фанетычна і граматычна аформленая адзінка мовы з пэўным значэннем. Кожнае слова мае лексічнае і граматычнае значэнне.

Лексічнае значэнне слова – гэта яго суаднесенасць з тымі ці іншымі з’явамі або прадметамі, рэчаіснасцю (тое, што слова абазначае: *дом* – ‘будынак для жылля, размяшчэння ўстаноў і прадпрыемстваў’).

Граматычнае значэнне слова – тыя агульныя значэнні, якія ўласцівы розным разрадам слоў у мове і на аснове якіх гэтыя разрады вылучаюцца (*дом* – назоўнік, м. р., 1-га скланення, неадушаўлены).

Словы бываюць адназначнымі і мнагазначнымі. Словы, якія маюць толькі адно значэнне, называюцца **адназначнымі**. Гэта пераважна словы, якія абазначаюць навуковыя і тэхнічныя паняцці, а таксама некаторыя назвы раслін, жывёл, птушак, прадметаў (*бульдозер, кісларод, ёлка, алень, аловак, футбол* і інш.). Аднак большасць слоў беларускай мовы маюць не адно, а некалькі значэнняў, такія словы называюцца **мнагазначнымі**. Кожнае значэнне мнагазначнага слова стала замацавалася ў мове і адлюстроўваецца тлумачальнымі слоўнікамі, напрыклад, *бялок* ‘разрыстая частка птушынага яйца, якая акружае жаўток’, ‘складанае арганічнае рэчыва, важнейшая састаўная частка жывёлных і раслінных арганізмаў’ і ‘белая, празрыстая абалонка вока’.

Адрозніваюць *прамае* і *пераноснае* лексічнае значэнне слова. Існуюць тры спосабы ўзнікнення пераносных значэнняў (адлюстраваны ў табліцы “Спосабы ўзнікнення пераносных значэнняў слова”).

Табліца – Спосабы ўзнікнення пераносных значэнняў слова

Назва пераносу	Шлях пераносу	Прыклады
Метафара	Па форме	Іголка (хвойнага дрэва) Іголка (якой шыюць)
	Па колеру	Залаты пярсцёнак – залаты колас
	Па функцыі	Крыло птушкі – крыло самалета
	Па месцы знаходжання	Хвост лісы – хвост цягніка
Метанімія	Па смежнасці ў прасторы	Цынкавае вядро – разліць вядро
	Па сумежнасці ў часе	Пераклад кнігі – чытаюць пераклад
	Назва матэрыялу на выраб	Злітак срэбра – есці са срэбра
	Назва дзеяння на выраб	Займацца шытвом – на сталі ляжыць шытво
	Імя ўласнае на выраб	Рудольф Дызель – магутны дызель
Сінекдаха	Назва часткі на цэлае	Галава каровы – статак у 200 галоў
	Назва агульнага на канкрэтнае	Зброя (прылада да нападу ці абаронцы) – зброя (пісталет)
	Родавая назва на відавую	Дзічка (яблыня) – дзічка (плод яблыні)

Узнікшы і замацаваўшыся ў моўнай практыцы, новыя значэнні слова ўзбагачаюць мову, служаць крыніцай вобразнасці.

Сістэмныя сувязі ў лексіцы

Амонімы (грэч. *homos* ‘аднолькавы’ і *онута* ‘імя’) – словы з аднолькавым гучаннем, але розным значэннем.

Сярод амонімаў вылучаюць наступныя тыпы:

1) **лексічныя** амонімы – словы, якія адносяцца да адной часціны мовы, супадаюць напісаннем і гучаннем ва ўсіх формах поўнаасцю (*лава* – ‘вулканічная маса’ і *лава* – ‘від мэблі’) або часткова (*кар’ер* – ‘бег каня’ і *кар’ер* – ‘месца здабычы карысных выкапняў адкрытым спосабам’; у родным склоне гэтыя словы маюць розныя канчаткі);

2) **марфалагічныя** амонімы, або амаформы, – словы, якія адносяцца да розных часцін мовы, супадаюць гучаннем і напісаннем у адной ці некалькіх формах (*вусны* як назоўнік са значэннем ‘губы’ і *вусны* як прыметнік са значэннем ‘непісьмовы’);

3) **фанетычныя** амонімы, або амафоны, – гэта словы, якія супадаюць у гучанні і адрозніваюцца ў напісанні (*казка* – *каска*, *плод* – *плот*, *везці* – *весці*, *колас* – *Колас*);

4) **графічныя** амонімы, або амографы, – словы, якія супадаюць у напісанні, але адрозніваюцца ў вымаўленні месцам націску (*прыклад* – *прыклад*, *кара* – *кара*, *капаць* – *капаць*).

Існуюць таксама і **міжмоўныя** амонімы – словы розных моў, аднолькавыя ці блізкія па гучанні, але розныя па значэнні. Прыкладзём некалькі прыкладаў беларуска-рускіх міжмоўных амонімаў: бел. *маніць* – ‘хлусіць, абманваць’ і рус. *манить* – ‘клікаць, зваць’; бел. *адказаць* – ‘сказаць, адазвацца’ і рус. *отказать* – ‘адмовіць’; бел. *краска* – ‘кветка’ і рус. *краска* – ‘фарба’.

Сінонімы (грэч. *synonimos* ‘аднайменны’) – словы, якія па-рознаму гучаць, але поўнаасцю ці часткова супадаюць па значэнні.

Група сінонімаў утварае сінанімічны рад, у якім першае месца займае асноўнае, апорнае, найбольш ужывальнае слова – дамінанта (у сінанімічным радзе *балота*, *багна*, *дрыгва*, *твань*, *алёс*, *імішара* дамінантнае слова *балота*).

Паводле спосабу ўтварэння і ўжывання сінонімы падзяляюцца на **семантычныя** (адрозніваюцца дадатковымі семантычнымі адценнямі): *бяда*, *няшчасце*, *ліха*, *гора*; **стылістычныя** (адрозніваюцца стылістычнай афарбоўкай): *волат* (кніжн.), *здаравак* (разм.), *бугай* (разм. – груб.) і **кантэкстуальныя** (сінанімічнымі бываюць у пэўным кантэксце): *бурліць*, *кіпіць* (*жыць*).

Антонімы (грэч. *anti* ‘супраць’, *онута* ‘імя’) – пары слоў з супрацьлеглым значэннем.

Паводле структуры антонімы бываюць **аднакаранёвыя** (*праўда – няпраўда, згода – нязгода*) і **рознакаранёвыя** (*сіла – слабасць, радасць – гора*). У мастацкіх і публіцыстычных творах часам выкарыстоўваюцца **кантэкстуальныя** антонімы, супрацьлегласць якіх выяўляецца толькі ў кантэксце: *Ты да чалавека з душой, а ён да цябе спіной* (прыказка).

Паронімы (грэч. *para* ‘каля’ і *oputa* ‘імя’) – блізкія па гучанні і марфемнай структуры словы, значэнні якіх розныя ці часткова супадаюць: *адрасант* – ‘той, хто пасылае паштовае адпраўленне’ і *адрасат* – ‘той, каму адрасавана паштовае адпраўленне’; *нататка* – ‘кароткі запіс для памяці’ і *натацыя* – ‘настаўленне, павучанне’. Паранімічнымі парамі могуць быць як спрадвечна беларускія словы (*сыты – сытны*), так і запазычаныя (*абанент – абанемент*).

Агульнаўжывальная лексіка і лексіка абмежаванага ўжывання

Лексіка беларускай мовы ў залежнасці ад характару функцыянавання дзеліцца на дзве вялікія групы: агульнаўжывальную і абмежаваную сферай ужытку. У першую групу ўваходзяць словы, выкарыстанне якіх не абмежавана ні тэрыторыяй распаўсюджвання, ні родам дзейнасці людзей; яны складаюць аснову слоўнікавага складу беларускай мовы. Значэнне такіх слоў зразумела кожнаму носьбіту мовы: *новы, бяроза, бег, ісці, дзіця, вада, чырвоны* і інш.

Да лексікі абмежаванага ўжытку адносяцца словы, ужыванне якіх абмежавана: 1) мясцовасцю (дыялектная лексіка); 2) родам заняткаў ці інтарэсаў (жаргонная лексіка); 3) прафесіяй (спецыяльная лексіка).

Дыялектныя словы адрозніваюцца ад агульнаўжывальных лексічнымі, фанетычнымі або граматычнымі асаблівасцямі (*запан* – ‘фартух’, *чыравікі* – ‘чаравікі’, *цяртуха* – ‘тоўчаная бульба’, *абножыцца* – ‘натаміць ногі’, *медвэдыны* – ‘ажыны’, *тутацька* – ‘тут’ і інш). Дыялектныя словы ў мове насельніцтва пэўнай мясцовасці выконваюць намінацыйную функцыю, а ў мове мастацкіх твораў ужываюцца як сродак моўнай характарыстыкі персанажаў.

Жаргонныя словы ўжываюцца ў гутарковай мове людзей, аб’яднаных сумесным заняткам, агульнымі інтарэсамі; ёсць жаргон паляўнічых, жаргон студэнтаў, спартсменаў і інш. Жаргонная лексіка – гэта пераасэнсаваныя, метафарызаваныя, часам фанетычна скажоныя словы літаратурнай мовы (*аўтамат* – ‘залік за працу на практычных занятках’, *тачка* – ‘аўтамашына’, *хвост* – ‘акадэмічная запазычанасць’, *клёва* – ‘вельмі добра’). Жаргонныя словы і выразы заўсёды экспрэсіўныя, маюць адценне грубасці; у мастацкіх і публіцыстычных творах яны

ўжываюцца як стылістычны сродак для рэалістычнай абмалёўкі людзей пэўных сацыяльных і ўзроставых груп.

Адной з разнавіднасцей жаргонаў з’яўляецца *арго* (франц. *argot* ‘замкнуты, нядзейсны’) – мова сацыяльна замкнутых груп грамадства (зладзеяў, жабракоў, турэмшчыкаў і інш.). Гэта засакрэчаная мова, вядомая толькі вузкаму колу людзей. Асобныя аргатызмы атрымліваюць распаўсюджанне за межамі арго: *блатны, макрушнік, пяро (нож), раскалоцца, шухер, фраер* і пад., але пры гэтым яны практычна пераходзяць у разрад прастамоўнай лексікі. Ужыванне жаргоннай лексікі робіць маўленне не толькі грубым, непрыстойным, але і нехайным, невыразным, ацэньваецца як рэзка адмоўная з’ява, якая сведчыць пра прымітыўнасць мыслення, нізкі культурны ўзровень развіцця асобы.

Да **спецыяльных** слоў адносяць навуковыя тэрміны, наменклатурныя назвы і прафесіяналізмы.

Спецыяльная лексіка

Слова “**тэрміналогія**” выкарыстоўваецца ў двух асноўных значэннях:

1. Сістэма тэрмінаў пэўнай галіны навукі, тэхнікі або мастацтва, якая адлюстроўвае адпаведную сістэму паняццяў. Напрыклад, *тэхнічная тэрміналогія, юрыдычная тэрміналогія, тэрміналогія эканомікі*.

2. Раздзел мовазнаўства, які займаецца вывучэннем тэрмінаў.

Тэрміналогія ўключае агульнанавуковыя, міжнавуковыя і вузкаспецыяльныя тэрміны. *Агульнанавуковыя тэрміны* – важны кампанент лексікі навуковага стылю. Такія словы-тэрміны можна сустрэць ва ўсіх тэрміналагічных сістэмах: *актуальнасць, мэтазгоднасць, фарміраванне, дэталізацыя, элемент, функцыя, працэс. Міжнавуковыя тэрміны* ўваходзяць у тэрміналагічныя сістэмы некалькіх галін ведаў, паколькі выражаюць найбольш агульныя паняцці, якія суадносяцца з аб’ектамі, з’явамі, працэсамі, уласцівасцямі ў розных галінах навукі: *злучэнне* (тэхн., хім., астран.), *кампанент* (хім., фіз., лінгв.), *канцэнтрацыя* (грам.-паліт., эканам., псіхал.). *Вузкаспецыяльныя тэрміны* – гэта ўласна навуковыя тэрміны, якія выражаюць сістэму паняццяў пэўнай галіны ведаў, большасць з такіх тэрмінаў не выходзяць за межы вузкапрафесійных зносін: *вейкбордынг, райдар, мікрапрацэсар, тай-бо, дэнамінал* і г. д.

Тэрмін з’яўляецца часткай моўнай сістэмы. Паміж тэрміналогіяй і літаратурнай мовай існуе пастаянная сувязь (многія словы з разраду агульнаўжывальных перайшлі ў разрад тэрмінаў і наадварот). Такія лексіка-семантычныя працэсы, як полісемія, аманімія, сінанімія, што працякаюць у мове, сустракаюцца і ў тэрміналогіі.

Асноўны крытэры, якому павінен адпавядаць тэрмін, – гэта яго **дакладнасць**, адпаведнасць слоўнага знака пэўнаму паняццю.

Важным крытэрыем тэрміна з’яўляецца **адназначнасць**. Парушаюць яе такія лексіка-семантычныя працэсы, як **полісемія** (наяўнасць у слове некалькіх звязаных паміж сабой значэнняў, якія развіліся з першапачатковага значэння) і **аманімія** (гукавое супадзенне дзвюх ці больш моўных адзінак, семантычна не звязаных паміж сабой), якія характэрныя як для мовы, так і для тэрміналогіі, таму што пэўная частка слоў літаратурнай мовы расшырыла сваю семантыку і набыла дадатковыя тэрміналагічныя значэнні. Так, пра адназначнасць тэрміна можна гаварыць, разглядаючы яго толькі ў межах пэўнай тэрмінасістэмы.

Наступным крытэрыем тэрміна можна назваць яго **кароткасць**. Аднак гэты крытэры не павінен быць рашаючым у выбары тэрміналагічнага наймення. Д.С. Лотэ зазначае: “Кароткасць тэрміна і яго адпаведнасць паняццю з’яўляюцца станоўчымі якасцямі, якія вызначаюць дабротнасць кожнага асобнага тэрміна. Гэтыя фактары не могуць быць прызнаны адзінымі і нават рашаючымі. Кожны тэрмін належыць да пэўнай тэрміналагічнай сістэмы, таму ацэньваць яго неабходна не толькі па індывідуальных якасцях, але і ўлічваючы шматлікія паказчыкі ўсёй адпаведнай сістэмы”.

Немалаважным крытэрыем тэрміна з’яўляецца яго **сістэмнасць**, што звязана з упарадкаваннем адпаведнай тэрміналогіі.

Тэрміналогія – гэта сукупнасць тэрмінаў, звязаных адзін з адным на паняццёвым, лексіка-семантычным, словаўтваральным і граматычным узроўнях. Іншымі словамі, тэрміналогія – гэта сістэма, звёнамі якой з’яўляюцца тэрміны і ўнутры якой яны займаюць сваё пэўнае месца. Немагчыма выкінуць тэрмін з сістэмы, не парушыўшы яе цэласнасць.

Акрамя пералічаных вышэй якасцей, якімі павінен валодаць тэрмін, неабходна адзначыць такія, як адсутнасць дублетаў, магчымасць утвараць вытворныя словы і інш.

Ад тэрмінаў неабходна адрозніваць **прафесіяналізмы** – словы, якія сустракаюцца ў мове прадстаўнікоў пэўнай прафесіі: пчаляроў, акцёраў, чырвонадрэўшчыкаў, плятагонаў, цесляроў і інш. Некаторыя назвы разнастайных прылад працы, дзеянняў, асаблівасцей вырабаў не выходзяць за межы прафесіянальнай мовы і не становяцца афіцыйнымі назвамі як тэрміны. Напрыклад, у мове рыбакоў існуюць назвы розных прылад для лоўлі рыбы: *бучы, таптухі, кашалі, крыгі*. У залежнасці ад прызначэння цесляры адрозніваюць розныя віды гэбляў: *гарбач, калёўка, штап*.

Значную ролю ў папярэненні тэхнічнай тэрміналогіі адыгрываюць наменклатурныя назвы. Наменклатура ўзнікла значна пазней. Сістэмнае вывучэнне яе пачалося ў канцы XIX – пачатку XX стст.

Наменклатура – гэта назвы, якія выкарыстоўваюцца ў якой-небудзь галіне навукі, вытворчасці для абзначэння яе аб’ектаў (у адрозненні ад тэрміналогіі, дзе ўтрымліваюцца назвы абстрактных паняццяў і катэгорый), напрыклад, матэматычныя тэрміны *тэарэма, аксіёма, доказ* і матэматычная наменклатура – *назвы канкрэтных тэарэм (Піфагора, Ферма)*; (бат. *расліна, дрэва*), (спарт. *барацьба, бокс, каратэ*). Часцей пад наменклатурай разумеюць адносна ўпарадкаваную сістэму назваў, якая прымяняецца ў якой-небудзь галіне навукі (анатамічная, батанічная, спартыўная і г.д.). Некаторыя даследчыкі ўключаюць наменклатуру ў склад тэрміналогіі, падкрэсліваючы агульныя прыкметы тэрмінаў і наменклатуры.

Спосабы ўтварэння тэрмінаў

У беларускай мове тэрміны, як і звычайныя словы, утвараюцца паводле пэўных словаўтваральных мадэлей. Асноўнымі спосабамі ўтварэння тэрмінаў з’яўляюцца: лексіка-семантычны, сінтаксічны, марфемны, аснова- і словаскладанне, складана-суфіксальны, абрэвіяцыя.

Лексіка-семантычны спосаб звязаны з т. зв. *тэрміналагізацыяй* агульналітаратурных слоў, якія шляхам пераасэнсавання набываюць новае тэрміналагічнае значэнне. Гэты спосаб даволі прадуктыўны пры станаўленні беларускай тэрміналагічнай лексікі: *ячмень* (расліна) і *ячмень* (захворванне), *барабан* (інструмент і дэталі машыны), *вочка* (металург.), *парасонік просты* (бат.). Асноўнымі відамі пераасэнсавання слоў літаратурнай мовы з’яўляюцца **метафарызацыя** (перанос назвы агульнавядомага прадмета адбываецца на аснове падабенства формы, колеру, унутраных якасцей, функцый, з’яў і інш.), напрыклад, *арэшак* ‘плод, семя ў выглядзе ядра ў цвёрдай шкарлупцы’ і *арэшак* ‘гатунак каменнага вугалю’; і **метанімізацыя** (перанос назвы адбываецца на аснове сумежнасці). Напрыклад, *выцяжка* ‘прыстасаванне для вентыляцыі памяшканняў’ і *выцяжка* ‘рэчыва, здабытае выцяжэннем з расліннай або жывёльнай тканкі з дапамогай якой-небудзь вадкасці; экстракт’; *кукуруза* ‘аднагадовая расліна сямейства злакавых’ і *кукуруза* ‘зерне гэтай расліны’.

Лексіка-семантычны спосаб утварэння тэрмінаў характарызуецца значнай прадуктыўнасцю. Ён мае асаблівае значэнне для мовы навукі. Справядліва сцвярджаюць, што менавіта гэты спосаб быў адным з першых словаўтваральных прыёмаў стварэння тэрміналагічных найменняў. Даследчыкі канстатуюць выкарыстанне яго ў перыяд, які папярэднічаў фарміраванню мовы навукі.

Сінтаксічны спосаб – спосаб утварэння тэрмінаў шляхам рознага тыпу спалучэнняў – самы прадуктыўны амаль ва ўсіх галінах навукі

і тэхнікі. Прадуктыўнасць састаўных найменняў выклікаецца тэндэнцыяй моўнага развіцця, таму што пры ўтварэнні тэрмінаў не прыцягваецца новы моўны матэрыял і не ствараюцца новыя моўныя адзінкі, а выкарыстоўваюцца ўжо існуючыя, на базе якіх і з'яўляюцца састаўныя тэрміны-найменні. Адметная асаблівасць тэрмінаў-словазлучэнняў, якая адрознівае іх ад словазлучэнняў агульналітаратурнай мовы, у тым, што ім ўласціва перш за ўсё класіфікацыйная функцыя: атрыбут у іменных тэрмінах-словазлучэннях паказвае на якую-небудзь адметную прымету паняцця і вылучае яго з больш шырокага класа ў падклас, рад і г.д.

Найбольшая колькасць тэрмінаў утворана па мадэлях: прыметнік + назоўнік, назоўнік + назоўнік і назоўнік + прыметнік + назоўнік, хоць у беларускай мове пашыраны і большкампанентныя словазлучэнні: *лёгкая атлетыка, фізічная культура, сусветны рэкорд, алімпійскія гульні, агрэсіўныя паводзіны* і пад.

Марфалагічны спосаб – спосаб утварэння новых слоў шляхам афіксацыі, аснова- і словаскладання, бязафіксным спосабам паводле існуючых у мове мадэлей і заканамернасцей.

▪ **суфіксальны** (у тым ліку нульсуфіксальны) з'яўляецца вельмі пашыраным спосабам утварэння тэрмінаў:

– ад уласных імёнаў і назваў з дапамогай суфіксаў **-ізм-** (**-ызм-**), **-эзм-**, **-янств-** (**-іянств-**), **-ій** (**-ый**), **-іт-**, **-еўск-** (**-ск-**), **-ўств-**, **-ав-** (*Канфуцый – канфуцыянства, Хрыстос – хрысціянства, Эйнштэйн – эйнштэйнін, Калумбія – калумбіт, Брайль – брайлеўскі шрыфт*);

– пры дапамозе прадуктыўных для беларускай тэрміналогіі суфіксаў **-нн-**, **-енн-**, **-энн-**, **-онн-** для абазначэння працэсаў (*даследаванне, акругленне, вылічэнне, абсталяванне* і інш.), суфікса **-к-** для абазначэння прадметнасці (*насадка, наметка, наладка, падрыхтоўка, загартоўка*), суфікса **-нік-** (*апыляльнік, карыстальнік*);

– пры дапамозе нулявога суфікса для ўтварэння аддзеяслоўных назоўнікаў (*абмер, адбор, бег, перанос, зрэз, напуск*);

– пры дапамозе інтэрнацыянальных суфіксаў **-ізм-**, **-ізафікацы-(я)**, **-фікацы-(я)**, **-іст-**, **-аж-**, **-ацы-(я)** і інш. (*гістарызм, газіфікацыя, праграміст, шпажыст, хімізацыя*);

▪ **прэфіксальны** спосаб (прыставачны спосаб):

– пры дапамозе інтэрнацыянальных прэфіксаў: **ультра-**, **экстра-**, **супер-**, **інтэр-**, **анты-** і інш. (*ультрагук, ультравірусы, ультрамарын, экстраардынарны, антыцелы*);

– пры дапамозе ўласнабеларускіх прэфіксаў **без-**, **проці-**, **звыш-**, **не-**, **у-**, **ва-**, **за-**, **ад-**, якія часта служаць і для ўтварэння тэрмінаў-антонімаў (*падгрупа, суадносіны, процідзеянне, уваходны бок – выходны бок*).

▪ **прэфіксальна-суфіксальны** спосаб характарызуецца адначасовым далучэннем да асновы прыстаўкі і суфікса (*міжасабовы, процілеглы, заямленне, накаленнік*);

▪ **аснова- і словаскладанне** – таксама пашыраны спосаб папаўнення тэрміналагічнай лексікі:

– пры дапамозе грэка-лацінскіх і інтэрнацыянальных элементаў: **бія-, -граф, -графія, -лог, -логія, макра-, мікра-, -фон, аэра-, астра-, -мер, -трон, аўта-, -фон, -стат, электра-, авія-, метр-, відэа-** і інш. (*храналогія, антыкрызісны, мікрапрацэсар, аўтограф, секундамер*);

– пры дапамозе ўласнабеларускіх асноў (*самавыхаванне, маларазумелы, супрацьпастаўленне, архівасховішча*);

▪ **складанасуфіксальны** – асноваскладанне з адначасовым далучэннем суфіксаў: *шматразовы, аднатыпны, доўгачасовы* і інш.

▪ **абрэвіяцыя** – утварэнне складанаскарочаных слоў шляхам складання назваў першых літар або гукаў некалькіх слоў, цэлага слова і назваў першых літар або гукаў некалькіх слоў, спалучэннем частак слоў або цэлага слова і часткі, цэлага слова і назваў першых літар астатніх слоў, а таксама некаторых іншых спалучэнняў: *перфакарты, міні-ЭВМ, МАК, СМІ, ПК* і інш.).

У беларускай тэрмінасістэме ўтварэнні з суфіксамі **-цель-** не маюць пашырэння, ім адпавядаюць лексемы з суфіксамі **-нік-, -льнік-**: *показатель – паказнік, а не паказацель, преобразователь – пераўтваральнік, а не пераўтварацель.*

У некаторых прыметніках замест запазычаных **-аль(н)-, -яль(н)-, -іль(н)-** выкарыстоўваецца суфікс **-н-**: *функциональный – функцыйны, полиномиальный – паліномны.* Пераважна выкарыстоўваюцца суфіксы **-ав- (-ов-, -ев-)** (параўнальна з суфіксам **-н-**): *выборочный – выбаркавы (выбарачны); блочный – блокавы (блочны).*

Фарміраванне беларускай тэрміналогіі

Фарміраванне беларускай тэрміналогіі непасрэдна звязана з развіццём і функцыянаваннем нацыянальнай мовы. Паколькі гісторыя беларускай мовы характарызуецца працягласцю і перарывістасцю, то ёсць усе падставы сцвярджаць, што фарміраванне беларускай тэрміналогіі таксама з’яўляецца працяглым і перарывістым. Такія экстралінгвістычныя фактары, як забарона беларускай мовы Варшаўскім сеймам у 1696 г. і негатыўныя адносіны да яе царскага ўрада Расіі, якія выклікалі больш чым стогадовы разрыў паміж пісьмовымі традыцыямі старабеларускай і сучаснай беларускай мовы XVII–XVIII стст., адмоўна ўздзейнічалі на пераемнасць натуральнага фарміравання тэрміналагічнай лексікі.

Асновай фарміравання тэрміналогіі старабеларускай мовы можна лічыць намінацыі розных прадметаў і з’яў прыроды ў народным маўленні і пазней фіксацыю гэтых намінацый у пісьмовых помніках.

Для разумення працэсу развіцця беларускай тэрміналогіі важна ўгадаць аб узнікненні і развіцці пісьменнасці на Беларусі.

Знойдзеныя ў Смаленску, Віцебску, Мсціславе дзелавыя запісы і прыватныя лісты на бытавыя і гаспадарчыя тэмы на бяросце (берасцяныя граматы) таксама сведчаць аб шырокім выкарыстанні пісьма на Русі і з’яўляюцца сродкам фіксацыя некаторых моўных намінацый прадметаў і паняццяў рэчаіснасці таго часу, у тым ліку і намінацый тэрміналагічнага характару. Так, у тэксце берасцяной граматы, знойдзенай у 1956 г. у Віцебску, якая адносіцца да XIII – XIV стст., можна вылучыць наступныя словы, што ўвайшлі ў склад тэрміналагічнай лексікі старабеларускай мовы і сталі асновай для стварэння асобных тэрмінаў з розных галін гаспадарчай дзейнасці: *грыўня, жыта, купіць, наяўнасць, прадаць. Калі ты прадаў адзенне, то купі мне жыта за 6 грыўняў.*

XIII ст. у гісторыі пісьменнасці на тэрыторыі сучаснай Беларусі характарызуецца значнай колькасцю помнікаў, больш разнастайным характарам іх тэматыкі, што звязана і з больш шырокім выкарыстаннем лексікі, якая служыла для намінацыі прадметаў, з’яў прыроды, паняццяў гаспадарчага і грамадскага жыцця.

Далейшае развіццё мовы беларускай народнасці адбывалася ў межах Вялікага Княства Літоўскага.

У 1517 г. вядомы беларускі асветнік Ф. Скарына з Полацка выдае ў Празе першую ва ўсходнеславянскім свеце друкаваную кнігу (“Псалтыр”) на стараславянскай мове. Затым ў Вільні ён выдае “Малую падарожную кніжку” і “Апостал”, у якіх у значнай ступені адлюстраваліся асноўныя рысы беларускага маўлення і ў прыватнасці – у лексіцы тэрміналагічнага характару (*даремный, дорослый, doskonały, збройный, листъ, мовца, отчина, разумность, речи добрые, скарб, час*).

Усходнеславянскае кнігадрукаванне прадоўжылі выдатныя кнігадрукары Б. Ваяводка, С. Будны, В. Цяпінскі, І. Фёдараў, П. Мсціславец, браты Мамонічы, В. Гарабурда, Д. Лянчыцкі, С. Собаль і інш. Надрукаваная ў гэты перыяд літаратура складалася перш за ўсё з царкоўных твораў, а таксама з твораў, звязаных з грамадска-палітычнай і рэлігійнай барацьбой паміж прыхільнікамі і праціўнікамі царкоўнай уніі, паколькі большасць друкарняў належала мясцовым магнатам, праваслаўным брацтвам або езуітам і каталіцкім манастырам. Свецкі характар мела толькі некаторая частка кніг: граматыкі, слоўнікі, буквары, календары, у якіх зафіксавана значная колькасць тэрміналагічнай лексікі. У палемічных творах выкарыстоўвалася грамадска-палітычная тэрміналогія.

Да ліку фактараў, якія садзейнічалі фарміраванню як беларускай мовы наогул, так і тэрміналагічнай лексікі ў XIV–XVII стст., можна аднесці, па-першае, тое, што з другой паловы XIV ст. пісьмовая беларуская мова стала дзяржаўнай мовай Вялікага Княства Літоўскага. Гэта спрыяла развіццю поўнафункцыянальнасці старабеларускай мовы, фарміраванню яе асноўных стыляў, у тым ліку навуковага. Па-другое, як ужо адзначалася, у першай палове XVI ст. у Беларусі ўзнікла, а к сярэдзіне XVI ст. атрымала шырокае распаўсюджанне кнігадрукаванне, якое ў значнай ступені садзейнічала выпрацоўцы лексічных нормаў, расшырэнню слоўніка, замацаванню намінацый новых навуковых паняццяў у моўнай практыцы.

Найбольш развітымі (з пункту погляду натуральнага фарміравання) галінамі тэрміналогіі ў XIV–XVII стст. былі тыя, якія абслугоўвалі асноўныя напрамкі гаспадарчага, навуковага і грамадскага жыцця беларускага народа. Гэта грамадска-палітычная, юрыдычная, гандлёвая, сельскагаспадарчая, прамысловая, ваенная тэрміналогія, а таксама тэрміналогія мовазнаўства, астраноміі, матэматыкі і інш.

Сістэматычная праца ў галіне беларускай навуковай тэрміналогіі пачалася ў лютым 1921 г., калі была заснавана Навукова-тэрміналагічная камісія пры Навукова-літаратурным адзеле Народнага камісарыята асветы Беларусі. У пачатку 1922 г. быў створаны Інстытут беларускай культуры, у якім прадоўжылася праца па распрацоўцы навуковай тэрміналогіі.

За параўнальна кароткі час, з 1922 па 1930 г., у краіне былі выдадзены 24 выпускі “Беларускай навуковай тэрміналогіі” з розных галін навукі, куды ўключаліся тэрміны, якія выкарыстоўваліся пераважна ў школьным выкладанні. Побач са слоўнікавай работай і ўзбагачэннем паняццйна-тэрміналагічнага фонду значным укладам Навукова-тэрміналагічнай камісіі ў развіццё беларускай тэрміналогіі з’явілася распрацоўка тэарэтычных і практычных пытанняў тэрміналогіі, якія актыўна абмяркоўваліся ў галіновых секцыях камісіі.

У 1925 г. была выдадзена “Інструкцыя для збірання народнага слоўніка-тэрміналагічнага матэрыялу ў беларускай мове для складання слоўніка жывой беларускай мовы”. У картатэку ўвайшла частка тэрмінаў, што бытавала на тэрыторыі Беларусі, найбольш поўна былі выяўлены тэрміны сельскагаспадарчай вытворчасці, рамёстваў, промыслаў, а таксама найменні флары і фаўны.

Перарывістасць працэсу фарміравання беларускай тэрміналагічнай лексікі ў выніку гістарычных умоў развіцця і функцыянавання беларускай мовы ў XVII–XVIII стст. не толькі выклікала разрыў паміж традыцыямі старабеларускай мовы і традыцыямі сучаснай беларускай мовы і аказала адмоўны ўплыў на пераемнасць развіцця тэрміналагічнай лексікі, а і абумовіла некаторую спецыфіку шляхоў і прынцыпаў развіцця новай

беларускай навуковай тэрміналогіі. У значнай ступені гэта спецыфіка знайшла адлюстраванне ў актыўным выкарыстанні дыялектных слоў. Шмат новых тэрмінаў прыйшло з кніжнай лексікі новай беларускай мовы. Аднак многія лексемны характарызаваліся варыятыўнасцю і не мелі стабільнай практыкі выкарыстання, што ўскладняла іх прымяненне ў якасці тэрмінаў.

Прынцыпы стварэння новых тэрмінаў распрацоўваліся Навукова-тэрміналагічнай камісіяй і выкладаліся ў прадмовах да выпускаў “Беларускай навуковай тэрміналогіі”. Асноўны прынцып – выкарыстанне сродкаў беларускай мовы. Першым спосабам рэалізацыі гэтага прынцыпу было выкарыстанне агульнаўжывальнай лексікі беларускай мовы: *вапняк, вільгаць, вочка, вышыня, глеба, ланцуг замкнуты, святло адлюстраванае, сіла цяжару, тлушчы* і інш. Асноўная частка тэрмінаў, створаных шляхам тэрміналагізацыі агульнаўжывальных слоў, трывала замацавалася практыкай і складае аснову сучаснай беларускай тэрміналогіі. Другім спосабам выкарыстання сродкаў беларускай мовы пры стварэнні новых тэрмінаў было шырокае прымяненне на базе нацыянальнай мовы афіксальнага словаўтварэння, аснова- і словаскладання, калькавання, семантычнага перакладу: *ахоўны, зрух слаёў, голанасенныя, паглынальнік, светланосны, сціскальнасць вадкасцей*.

Члены Навукова-тэрміналагічнай камісіі шырока практыкавалі стварэнне на беларускім лексічным і словаўтваральным матэрыяле тэрмінаў-неалагізмаў, якія ў большасці выпадкаў адпавядалі навуковаму зместу адпаведных паняццяў, словаўтваральным заканамернасцям беларускай мовы і трывала замацаваліся ў сучаснай беларускай тэрміналогіі: *даследаванне, магутнасць, прастора, скорасць, ступень, уяўны*. Аднак значная частка створаных неалагізмаў не замацавалася ў беларускай тэрміналогіі з прычыны шырокай ужывальнасці ў практыцы інтэрнацыянальных і славянскіх, у першую чаргу рускіх, адпаведнікаў, а таксама з прычыны штучнасці асобных наватвораў і недакладнай адпаведнасці навуковаму зместу абазначаемых паняццяў: *красленне (чарчэнне), скрутка (спіраль), часамер (хранометр), гадаванне (выхаванне)*.

У першае пасляваеннае дзесяцігоддзе ў рэспубліцы не было агульнага цэнтра распрацоўкі і ўпарадкавання тэрміналагічнай лексікі. Адсутнасць такога цэнтра, а таксама дапаможнікаў па тэрміналогіі стала прычынай значнага павелічэння варыятыўнасці: *шагаючы экскаватар і крочачы экскаватар, выключацель і выключальнік, скорасць і хуткасць* і г.д. Вялікая ступень варыятыўнасці тэрмінаў характэрна для выдадзеных у 1947–1950 гг. брашур і кніг па тэхналогіі металаў, будаўнічай справе, механізацыі і электрыфікацыі сельскай гаспадаркі. Моўная практыка патрабавала ўзнаўлення ў рэспубліцы тэрміналагічнай работы. У 1955 г.

у Інстытуце мовазнаўства Акадэміі навук БССР быў створаны сектар тэрміналогіі, які функцыянаваў да 1965 г. У гэтым сектары падрыхтаваны і выдадзены “Русско-белорусско-латинский словарь ботанической терминологии” (Мінск, 1967), “Русско-белорусский словарь общественно-политической терминологии” (Мінск, 1970), створана картатэка і падрыхтаваны “Русско-белорусский словарь сельскохозяйственной терминологии” (рукапіс), картатэка для Руска-беларускага політэхнічнага слоўніка. Названья слоўнікі ствараліся на аснове прынцыпу збліжэння беларускай тэрміналогіі з рускай. З 1965 па 1979 гг. у рэспубліцы не было спецыяльнага тэрміналагічнага цэнтра.

У 50-я гады пад кіраўніцтвам Я. Коласа была праведзена вялікая навукова-арганізацыйная праца па стварэнню тэрміналагічнай камісіі пры Акадэміі навук БССР, у задачы якой планавалася ўключыць каардынацыйную і нармалізуючую дзейнасць па беларускай тэрміналогіі, а таксама выданне бюлетэня рэкамендуемых тэрмінаў. Смерць Я. Коласа перашкодзіла ажыццяўленню гэтай задачы.

У 60–70-я гады ХХ ст. некаторыя пытанні беларускай тэрміналогіі знайшлі асвятленне ў шэрагу дысертацыйных прац па даследаванню пэўных тэматычных аб’яднанняў слоў і асобных галіновых тэрміналогій у сучаснай беларускай мове.

У 1979 г. у рэспубліцы створана тэрміналагічная камісія Акадэміі навук БССР, якая складалася з дзевяці секцый і ўключала вядучых вучоных, спецыялістаў розных галін ведаў. У задачы камісіі ўваходзіла распрацоўка тэрэтычных асноў і метадыкі ўпарадкавання беларускай навуковай тэрміналогіі, падрыхтоўка слоўнікаў, вывучэнне вопыту работы Камітэта навукова-тэхнічнай тэрміналогіі АН СССР і тэрміналагічных органаў рэспублік.

Паколькі тэрміны ўзніклі і развіваліся на глебе нацыянальнай мовы, то лексічная, граматычная, лексіка-семантычная сістэма мовы ляжаць у аснове кожнай галіновай тэрміналогіі. Патэнцыяльная здольнасць беларускай тэрміналагічнай лексікі перадаць сістэму паняццяў розных галін ведаў абумоўлена высокім навукова-тэхнічным патэнцыялам рэспублікі, развіццю лексічных і граматычных сродкаў беларускай мовы, наяўнасцю пэўнай, хоць і невялікай, практыкі выкарыстання беларускай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі ў беларускім перыядычным друку, на беларускім радыё, тэлебачанні, у навуковых выданнях.

З другой паловы 1980 да сярэдзіны 1990-х гг. тэрміналагічная работа на Беларусі ажывілася. У гэты час асобнымі даследчыкамі і грамадствам у цэлым праводзіцца інвентарызацыя, пераацэнка тэрміналагічнага фонду на нацыянальнай глебе. Гэты перыяд характарызуецца актыўным выкарыстаннем спецыфічных рыс нацыянальнай мовы ў спалучэнні з

тэндэнцыяй да інтэрнацыяналізацыі, абумоўленай узмацненнем ролі англійскай мовы ў міжнароднай камунікацыі. Абедзве тэндэнцыі ў іх спалучэнні з'яўляюцца канструктыўнымі, паколькі арыентацыя на ўласнамоўныя рэсурсы дазваляе тэрмінасістэме гарманічна ўваходзіць у сістэму мовы ўвогуле, а выкарыстанне інтэрнацыянальных элементаў дазваляе не толькі максімальна ўніфікаваць міжнародную тэрміналогію, але і ліквідаваць некаторую эмацыйную матываванасць, уласціваю тэрмінаадзінкам, утвораным на базе агульнаўжывальных слоў.

З другой паловы 1990-х гадоў адбываецца перапамеркаванне сфер выкарыстання беларускай і рускай моў у краіне. У выніку нацыянальная тэрміналогія абслугоўвае, у асноўным, толькі асобныя гуманітарныя навукі – лінгвістыку, літаратуразнаўства, гісторыю, грамадазнаўства.

У навуковай літаратуры існуе абгрунтаванае меркаванне, што ў нармальным умовах нацыянальны тэрмінатворчы працэс павінен балансаваць, з аднаго боку, нацыянальна арыентаваны, а з другога – міжнароднай уніфікацыйнай тэндэнцыямі. Толькі пры захаванні парытэту паміж гэтымі дзвюма тэндэнцыямі беларуская нацыянальная тэрміналогія зможа паспяхова абслугоўваць сферу навукі, тэхнікі, культуры.

Лексікаграфія

Лексікаграфія (грэч. *lexikos* ‘які датычыць слова’ і *grapho* ‘пішу’) – раздзел мовазнаўства, які займаецца тэорыяй і практыкай складання слоўнікаў.

У развіцці слоўнікавай справы на Беларусі вучоныя вылучаюць тры перыяды: даслоўнікавы, ранні слоўнікавы і перыяд развітой лексікаграфіі.

У даслоўнікавы перыяд (XIII–XV стст.) працамі, блізкімі да лексікаграфічных, былі гласарыі, або словапаказальнікі, – вытлумачэнні асобных “цяжкіх” слоў старажытнага тэксту, якія выносіліся на палі рукапісу. Вядомы рускі гласарый, датаваны 1282 г., які апісваў 174 старажытнарускія, грэчаскія і старажытнаславянскія словы.

Другі перыяд пачынаецца тады, калі глосы дзеля зручнасці збіраюць у спецыяльныя рукапісныя зборнікі (гласарыі), якія называліся ў той час лексіконамі. Самыя раннія слоўнікі ўсходніх славян – старабеларускія і стараўкраінскія працы – гэта “Лексіс” Л. Зізання (1596) і “Лексіконь” П. Бярынды (1627). Яны мелі перакладны характар.

Са станаўленнем нацыянальнай літаратурнай мовы пачынаецца перыяд развітой беларускай лексікаграфіі. Сучасная слоўнікавая справа падзяляецца на тэарэтычную і практычную лексікаграфію, размежаванне якой адбылося яшчэ ў XIX ст., калі з’явіліся першыя рэцэнзіі і гісторыка-тэарэтычныя работы пра слоўнікі Л. Зізання, П. Бярынды.

Усе слоўнікі падзяляюцца на энцыклапедычныя і лінгвістычныя.

У **энцыклапедычных** (грэч. *encyclopedia* ‘кола ведаў’) слоўніках (энцыклапедыях) даюцца навуковыя звесткі пра гісторыю, прыроду, насельніцтва, эканоміку, навуку, асвету, культуру, мастацтва, літаратуру, змяшчаюцца каляровыя і чорна-белыя фотаздымкі, малюнкі, рэпрадукцыі, карты, схемы. У энцыклапедыях апісваюцца прадметы, з’явы, якія абазначаюцца словамі; гэта звычайна назоўнікі (агульныя і ўласныя, часткова тэрміны). Энцыклапедыі як слоўнікі даведачнага характару бываюць аднатомныя і шматтомныя, словы ў іх размяшчаюцца ў алфавітным ці тэматычным парадку, напрыклад “Беларуская Савецкая Энцыклапедыя” ў дванаццаці тамах (скарочана БелСЭ, 1969–1975), “Энцыклапедыя прыроды Беларусі” (1983–1986) у пяці тамах, “Этнаграфія Беларусі” (1989); “Энциклопедический словарь юного спортсмена” (1980); выдадзены персанальныя энцыклапедычныя даведнікі “Янка Купала” (1986), “Францыск Скарына і яго час” (1988) і інш.

Лінгвістычныя (лац. *lingua* ‘мова’) слоўнікі апісваюць значэнні слоў, іх ужыванне, напісанне, вымаўленне, утварэнне, паходжанне. Тут усе словы падаюцца ў алфавітным парадку, пры іх ёсць граматычныя і стылістычныя паметы.

Лінгвістычныя слоўнікі бываюць аднамоўныя, двухмоўныя і шматмоўныя.

Двухмоўныя і шматмоўныя лічацца **перакладнымі** слоўнікамі, бо ў іх словы адной мовы тлумачацца, перакладаюцца словамі іншай мовы ці іншых моў. Цяпер для перакладу выкарыстоўваюцца акадэмічныя “Руска-беларускі слоўнік” у двух тамах (2-е выд., 1982), “Беларуска-рускі слоўнік” у двух тамах (2-е выд., 1988–1989), “Англа-беларуска-рускі слоўнік” (1989), “Нямецка-беларуска-рускі слоўнік” (1988) і інш.

У аднамоўных слоўніках падаюцца або растлумачваюцца словы адной мовы словамі той самай мовы. Сярод аднамоўных слоўнікаў вылучаюцца тлумачальныя, дыялектныя, гістарычныя, этымалагічныя, тэрміналагічныя, фразеалагічныя, арфаграфічныя, марфемныя, анамастычныя, слоўнікі сінонімаў, слоўнікі мовы пісьменнікаў і інш.

У **тлумачальных** слоўніках раскрываюцца значэнні слоў шляхам кароткага апісання або з дапамогай сінонімаў, прыводзяцца ілюстрацыйныя прыклады (словазлучэнні або сказы) у кантэксце. Акрамя гэтага, у тлумачальных слоўніках адначасова ўказваюцца месца націску ў слове, яго граматычныя ўласцівасці, асаблівасці правапісу, стылістычная прыналежнасць, тэрміналагічныя і фразеалагічныя спалучэнні, а часам і паходжанне запазычанага слова, як, напрыклад, у акадэмічным пяцітомным “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” пад рэдакцыяй К. Крапівы (1977–1983) ці “Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы” пад рэдакцыяй М. Судніка, М. Крыўко (3-е выд., 2002), “Тлумачальны

слоўнік беларускай мовы” А. Булькі (2-е выд. 2008) і інш. Як разнавіднасць тлумачальных слоўнікаў *дыялектныя* (абласныя) слоўнікі змяшчаюць і растлумачваюць дыялектную лексіку, запісаную ў якой-небудзь мясцовасці Беларусі ці яе паграніччы. Ужо надрукавана каля дваццаці беларускіх дыялектных слоўнікаў: “Дыялектны слоўнік Брэстчыны” (1989), “Слоўнік народнай мовы Зэльвеншчыны” П. Сцяцко (2005), “Палескі слоўнік” І. Кучука, А. Малюка (2000) і інш.

Гістарычныя слоўнікі тлумачаць лексіку мінулых эпох, напрыклад, “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” (вып. 1–31: А–С, 1982–2013), выданне якога працягваецца.

Этымалагічныя слоўнікі вызначаюць паходжанне слоў, іх пачатковае значэнне і наступныя змены, напрыклад, “Этымалагічны слоўнік беларускай мовы (т. 1–13: А–Т, 1978–2013, выданне працягваецца).

У *слоўніках устарэлых слоў* тлумачацца гістарызмы і архаізмы – рэдкавыкарыстальныя лексічныя адзінкі, якія выйшлі з актыўнага слоўнікавага запасу, напрыклад, “Слоўнік устарэлых слоў беларускай мовы” А. Макарэвіча (2005), “Слоўнік архаізмаў і гістарызмаў” С. Струкавай (2007).

У *фразеалагічных* слоўніках тлумачыцца сэнс фразеалагізмаў і іх варыянтаў, прыводзяцца ілюстрацыйныя прыклады (цытаты), часам даецца стылістычная афарбоўка і паходжанне (“Фразеалагічны слоўнік для сярэдняй школы” Н. Гаўрош, І. Лепешава, Ф. Янкоўскага (1973) “Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы” ў двух тамах І. Лепешава (1993).

У *арфаграфічных* і *арфаэпічных* слоўніках даецца правільнае напісанне і вымаўленне слоў (“Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне” (1987), “Беларускі арфаграфічны слоўнік” пад рэдакцыяй А. Лукашанца (2009).

Марфемныя слоўнікі дапамагаюць правільна дзяліць словы на часткі (марфемы): “Марфемны слоўнік беларускай мовы” А. Бардовіча, Л. Шакуна (2-е выд., 1989).

У слоўніках *сінонімаў* сабраны сінонімы і блізказначныя словы ў сінанімічныя рады, якія размяшчаюцца ў алфавітным парадку паводле пачатковых літар дамінантаў (асноўных, загалоўных слоў). Напрыклад, “Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў” М. Клышкі (1976); “Слоўнік сінонімаў беларускай мовы” С. Шведава (2004). Некаторыя сінонімы маюць стылістычныя паметы. Ужыванне кожнага сіноніма з сінанімічнага рада суправаджаецца ілюстрацыйным прыкладам у сказе з мастацкай літаратуры, фальклору.

Слоўнікі *паронімаў* і *амонімаў* дапамагаюць правільна ўжываць і не блытаць словы з блізкім або аднолькавым гучаннем і розным значэннем як

беларускай, так і рускай моў (“Цяжкія выпадкі ўжывання блізкіх па гучанню слоў” (1977) і “Слоўнік паронімаў беларускай мовы” С. Грабчыкава (1994), “Слоўнік цяжкасцей беларускай мовы” (1987) Г. Арашонкавай і В. Лемцюговай).

У *антрапанімічных* слоўніках рэгіструюцца або тлумачацца ўласныя імёны асоб, напрыклад “Слоўнік асабовых імён” М. Судніка (1965 г.), “Беларуская антрапанімія” М. Бірылы (ч. 1–3, 1966–1982).

У *тапанімічных* рэгіструюцца ўласныя геаграфічныя назвы або тлумачыцца іх паходжанне (“Слоўнік назваў населеных пунктаў Брэсцкай вобласці” (1980), “Слоўнік назваў населеных пунктаў Гомельскай вобласці” (1986), Я. Рапановіча “Чаму так названа” (1969) і “Краткий топонимический словарь Белоруссии” (1974) В. Жучкевіча і інш.).

Спецыяльныя найменні пэўнай галіны навукі, тэхнікі, культуры, вытворчасці, эканомікі і рэлігіі сістэматызуюцца і апісваюцца ў *тэрміналагічных* слоўніках, напрыклад, А. Скікевіч, У. Шчур “Тэрміналагічна-тлумачальны слоўнік па філасофіі” (1996), Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў” А. Юрэвіча (1962), “Слоўнік эпінтэаў беларускай літаратурнай мовы” М. Пазнякова (1988) і інш. У сучаснай беларускай мове многія тэрміналагічныя слоўнікі з’яўляюцца перакладнымі. Напрыклад, Д. Павловец, В. Старченко “Русско-белорусский словарь спортивных терминов” (1995), “Руска-беларускі слоўнік спартыўнай лексікі” (1995), “Краткий словарь по спортивным играм” (1996); В. Радкевич, Л. Вардомацкі, А. Лешко “Биологическая терминология и номенклатура: словарь русско-белорусско-латинский, белорусско-русский” (1994), “Падручны руска-беларускі слоўнік біялагічных тэрмінаў” І. Бурак, Т. Піліповіч (1992), “Кароткі беларуска-рускі слоўнік хімічнай тэрміналогіі” У. Слабіна (1991) і інш.

ФУНКЦЫЯ НАВАННЕ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ВА ЁМОВАХ БІЛІНГВІЗМУ

Сутнасць і асаблівасці білінгвізму

Праблема моўнага жыцця ў нашай рэспубліцы сёння адносіцца да адной з найбольш актуальных і складаных. Разам з тым гэта праблема існуе не толькі ў нашай краіне, але і ў гісторыі суіснавання іншых народаў, іх культур і моў у шматнацыянальных краінах наогул.

Не з’яўляецца выключэннем і Рэспубліка Беларусь, таму што яна таксама ўяўляе сабой шматнацыянальную дзяржаву з шырока распаўсюджаным двухмоўем (білінгвізмам).

Звернемся, аднак, спачатку да азначэння паняцця двухмоўя. Згодна з У. Вайнрайхам, двухмоўе – гэта практыка папераменнага карыстання дзвюма мовамі. В.Д. Бандалетаў дае больш падрабязную характарыстыку двухмоўя: “**Білінгвізм** (лац. *vi-* ‘два’, *lingua* ‘мова’) – гэта двухмоўе, г. зн. суіснаванне ў чалавека ці ва ўсяго народа дзвюх моў, звычайна першай – роднай, і другой – набытай”. Калі веданне дзвюх моў уласціва асобным членам соцыуму, то гэта **індывідуальны** білінгвізм, калі двухмоўнымі з’яўляюцца цэлыя групы, калектывы, то гаворка ідзе пра **калектывны** білінгвізм, калі ж двухмоўе пашырана сярод усіх прадстаўнікоў нацыі, то гэта **нацыянальны** білінгвізм. Пры нацыянальным білінгвізме ў краіне афіцыйна прызнаюцца дзве дзяржаўныя мовы (напрыклад, у Беларусі – беларуская і руская, у Фінляндыі – фінская і шведская, у Канадзе – англійская і французская).

Калі дзве мовы ўжываюцца ізалявана адна ад другой (напрыклад, на працы – адна мова, дома – другая), то гаворка ідзе пра **чысты** білінгвізм, калі ж дзве мовы ўжываюцца ўперамешку (залежыць ад камунікатыўнай сітуацыі), то гэта **змешаны** білінгвізм. Змешаны ў сваю чаргу падзяляецца ў залежнасці ад ступені разумення носбітам мовы няроднай мовы на **рэцэптыўны** (чалавек разумее другую мову, але не можа на ёй гаварыць), **рэпрадуктыўны** (чалавек разумее другую мову, аднаўляе тэкст) і **прадуктыўны** (чалавек разумее другую мову, аднаўляе тэкст і самастойна будзе на ёй сказы).

Індывідуальнае двухмоўе не абавязкова абазначае масавае двухмоўе, і, наадварот, нацыянальнае двухмоўе можа існаваць пры індывідуальным аднамоўі. Напрыклад, Швейцарыя – шматмоўная краіна, у якой дзяржаўнымі з’яўляюцца нямецкая, французская, італьянская і рэтараманская мовы. Аднак большасць жыхароў гэтай краіны валодаюць толькі якой-небудзь адной з названых вышэй моў.

На тэрыторыі Беларусі, як сведчаць шматлікія факты, розныя тыпы двухмоўя і нават шматмоўя заўсёды былі важнымі элементамі гісторыі беларускага народа. Так, у перыяд Вялікага Княства Літоўскага існавала беларуска-царкоўнаславянскае пісьмовае і вуснае двухмоўе, якое ўзнікла яшчэ ў старажытнарускую эпоху. Значна мацней праяўлялася беларуска-польскае двухмоўе, што працягвалася амаль чатыры стагоддзі. Даволі адчувальным было таксама беларуска-лацінскае двухмоўе, уласцівае пераважна адукаваным колам насельніцтва. Практыкавалася беларуска-татарскае, беларуска-яўрэйскае, беларуска-літоўскае двухмоўе і інш. Што датычыцца беларуска-рускага двухмоўя, то ўмовы для яго зараджэння ўзніклі некалькі пазней, у канцы XVIII ст., калі пасля далучэння Беларусі да Расіі руская мова стала дзяржаўнай і на яе тэрыторыі.

Такім чынам, моўная сітуацыя на Беларусі ў пэўныя гістарычныя перыяды характарызувалася як шматмоўная.

Сёння і беларуская, і руская мовы выкарыстоўваюцца ў большасці важнейшых сфер, аднак у колькасных адносінах пераважае ўсё ж руская. Такое становішча ахарактарызаваў у свой час В. фон Гумбальт, які зазначыў, што “мова народа ёсць яго дух, а дух народа ёсць яго мова, і цяжка ўявіць сабе што-небудзь больш тоеснае”. У мове акумуляецца духоўная энергія народа. Яна з’яўляецца галоўнай адзнакаю і сімвалам нацыі. Мова – генетычны код нацыі, яна яднае мінулае з сучасным, праграмуе будучыню і забяспечвае быццё нацыі ў вечнасці.

Моўная інтэрферэнцыя і яе віды

У сітуацыі двухмоўя ўзаемадзеянне моў, якія кантактуюць, прыводзіць да інтэрферэнцыі. **Інтэрферэнцыя** (лац. *inter* ‘паміж’, *ferens, ierentis* ‘які нясе, пераносіць’) – узаемадзеянне элементаў розных моўных сістэм ва ўмовах білінгвізму. Яно выражаецца ў адхіленнях ад нормаў іншай мовы, міжвольным (несвядомым) перанясенні ў яе сістэму асаблівасцей роднай мовы. Узровень інтэрферэнцыі залежыць ад ступені авалодання другой мовай, ад умення свядома адрозніваць факты розных моў і інш. Беларуска-руская і руска-беларуская інтэрферэнцыя – з’ява даволі распаўсюджаная і закранае ўсе сферы моўнай сістэмы:

– фанетыку (**фанетычная** інтэрферэнцыя), калі, напрыклад, у рускай мове двухмоўнага індывіда сустракаюцца такія беларускамоўныя фанетычныя рысы, як цвёрдыя [р] і [ч] на месцы рускіх мяккіх [р’] і [ч’], дзеканне і цеканне, ярка выражанае аканне і г.д.;

– акцэнтацыю (**акцэнтная** інтэрферэнцыя), калі двухмоўны індывід размаўляе, напрыклад, на беларускай мове, а выкарыстоўвае націск рускай

мовы: *за́ борт* (замест *за бо́рт*), *глі́няны* (замест *гліня́ны*), *адзі́наццаць* (замест *адзінаццаць*), *спіна́* (замест *спіна*) і г.д.;

– лексіку (*лексічная* інтэрферэнцыя), калі білінгв, напрыклад, у беларускай мове ўжывае выразы тыпу *васкрасенне* (бел. *нядзеля*), *благодару* (*дзякуй*), ці калі білінгв у рускай мове ўжывае выразы тыпу *Сегодня сильная завая* (рус. *метель*);

– словаўтварэнне (*словаўтваральная* інтэрферэнцыя), калі білінгв ужывае словы, у якіх назіраецца несупадзенне словаўтваральных сродкаў, напрыклад, у рускім маўленні такімі інтэрферэмамі з’яўляюцца *безлюдность* (рус. *безлюдие*), *атлетичный* (*атлетический*), *по-человечьи* (*по-человечески*); ці ў беларускім маўленні білінгваў *вымакшы* (бел. *вымаклы*), *ахрыпшы* (*ахрыплы*), *кантраліраваць* (*кантраляваць*);

– марфалогію (*марфалагічная* інтэрферэнцыя), калі граматычнае афармленне рускіх і беларускіх лексем не адпавядае норме. Напрыклад, білінгв, гаворачы па-руску, можа няправільна ўжываць родавыя формы назоўнікаў (*золотой медаль* замест *золотая медаль*, *порванный шинель* замест *порванная шинель*), канчаткі назоўнікаў мн. ліку (*озёры* замест *озёра*, *окны* замест *окна*) і г.д.;

– сінтаксіс (*сінтаксічная* інтэрферэнцыя), калі пры карыстанні рускай мовай білінгв уводзіць у яе сінтаксічныя канструкцыі беларускай мовы, напрыклад, *дочкіна сумка* замест *сумка дачери*, *сынов костюм* замест *костюм сына*, *смеяться с него* замест *смеяться над ним* і г.д.

Блізкароднасны характар беларускай і рускай моў абумоўлівае шматлікасць і ўстойлівасць памылак пры маўленні ў той ці іншай мове. Аднак яны, як правіла, не ўплываюць на працэс разумення выказванняў як на беларускай, так і на рускай мовах. Таму праблема інтэрферэнцыі для беларуска-рускага двухмоўя стаіць, пераважна, як праблема культуры беларускай і рускай моў ва ўмовах двухмоўя.

Спецыфічныя рысы беларускай мовы ў параўнанні з рускай

Ва ўмовах масавага беларуска-рускага білінгвізму вельмі важна вызначыць тыя рысы, якімі характарызуецца беларуская мова ў параўнанні з рускай.

1. Фанетычныя асаблівасці:

1. Беларускім мяккім свісцячым афрыкатам [дз’], [ц’] адпавядаюць у рускай мове мяккія зычныя [д’], [т’], так званае “дзеканне” і “цеканне”: *день* – *дзень*, *дитя* – *дзіця*, *дюдо* – *дзюдо*, *тело* – *цела*. Беларускім [дз] і [ц] уласціва большая ступень палатальнасці, або мяккасці, чым рускім [д’], [т’].

2. Наяўнасць прыстаўнога зычнага [в] (зрэдку [г]) перад пачатковым [о], [у] (у тым ліку і пасля прыставак) у беларускай мове: *вока*, *вокны*,

восень, вуха, вуліца і адсутнасць прыстаўнога [в] ([г]) у рускай мове (*окна, осень, ухо, улица*).

3. Зычны [р] у беларускай мове толькі цвёрды: *парадак, рынг, рыба, крык, рэгбі, рызыка*.

4. Зычны [в] у беларускай мове чаргуецца з [ў]: [в] вымаўляецца перад галосным, [ў] – на канцы слова і перад наступным зычным: *галава – галоўны, здаровы – здароўе*. У рускай мове [в] захоўваецца не толькі перад галоснымі, але і перад звонкімі і санорнымі зычнымі: *здоровый, здоровье, здравная, главный, соврать*, а перад глухімі зычнымі і на канцы слова чаргуецца з [ф]: *тра[ф]ка, [ф]перёд, [ф]сегда*.

5. Зычны [д] у прыназоўніку і прыстаўцы ад- вымаўляецца як [д] перад усімі звонкімі, у тым ліку і перад санорнымі [в], [й], [л], [м], [н], [р]: *адвесці, ад вады, ад лагера, адламаць, адрэзаць, ад Рэчыцы, ад іх [ад ійх], ад'ехаць [адйэхац']*. У рускай мове адпаведна вымаўляецца [т]: *отвести, от воды, от лагеря, отломать*.

6. Наяўнасць прыстаўных галосных [і], [а] перад пачатковымі санорнымі [р], [л], [м], калі пасля санорных ідзе які-небудзь іншы зычны: *іржавы, ільняны, імкненне, імгла, аржаны*.

7. Чаргаванне ў беларускай мове складоў *ро, ло, ле* з адпаведнымі *ры, лы, лі*: *кроў – крыві, гром – грымоты, глотка – глытаць*.

8. Беларускім словам з поўнагалоснымі спалучэннямі *серада, вораг, палон, сорам, галоўны, сярэдні, узнагарода* адпавядаюць у рускай мове запазычаныя стараславянскія з няпоўнагалоснымі спалучэннямі *среда, враг, плен, срам, главный, средний, награда*.

9. Наяўнасць у беларускай мове так званая “якання” (пераход галосных [э], [о] пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам у [а], што на пісьме абазначаецца літарай **я**): *сёлы – сяло, весці – вяду, несці – нясу, вёслы – вясло*.

10. Наяўнасць афрыкатаў **дж** і **дз** як самастойных гукаў: *хаджу, ваджу, падзяка, надзея*.

11. Беларускі зычны [г] працяжны, фрыкатыўны, адпавядае рускаму [г] выбухному: *горад, галава, нага, гол*.

12. Падаўжэнне зычных у беларускай мове, за выключэннем губных і зычнага [р], якое ўзнікла ў выніку асіміляцыі (прыпадабнення) гэтымі зычнымі гука [j]: *веселье – вяселле, жыт'е – жыццё, ночьюю – ноччу, мышью – мышшу*.

13. Націскному галоснаму [э] (е) перад шыпячымі ў беларускай мове (*нясеш, ідзеш, бярэш*) адпавядае [о] (ё) у рускай мове: *несёшь [нес'ош], идёшь [ид'ош]*.

14. Захаванне цвёрдага вымаўлення зычных [д] і [т] у словах іншамоўнага паходжання перад галоснымі: *тэатр, тэма, тэніс, дыск, дырэктар, дэкрэт, студэнт*.

15. Захаванне мяккага вымаўлення этымалагічнага [ц'] перад мяккім [в']: *цвісці, цвік, цвіркаць*.

16. У беларускай мове ў словах тыпу *розум, розніца, роўнасць, роўныя* захавалася старажытнае ўсходнеславянскае спалучэнне **ро**, у рускай мове ў выніку ўплыву стараславянскай мовы замацавалася **ра**: *разум, разлица, равенство*.

17. У беларускай мове ў дзеясловах загаднага ладу (*мый, шый, крый, лі, бі, ві*) і абвеснага ладу (*мыю, шыю, крыю*) вымаўляюцца галосныя [ы], [і]. У рускай мове ім адпавядаюць [о], [е]: *мой, мою, шей, пей, лей*. Так вымаўляюцца галосныя і ў прыметніках, і ў словах прыметнікавага тыпу мужчынскага роду ў назоўным і вінавальным склонах адзіночнага ліку: *такі, пусты, сляпы* (у беларускай мове); *такой, пустой, слепой* (у рускай мове).

18. Наяўнасць чаргавання канцавых зычных [г], [к], [х] з адпаведнымі [з], [ц], [с] у назоўніках давальнага і меснага склону ў 1-га скланення і меснага склону 2-га скланення: *дарога – дарозе, нага – назе, рука – у руцэ, страх – страсе*.

19. Злучнік і часціца і пасля слоў, якія заканчваюцца на галосны, у беларускай мове вымаўляецца як [й]: *сястра й брат, добра й хутка, а я й не гаварыла*. У рускай мове такога змянення няма.

II. Марфалагічныя асаблівасці:

1. Род назоўнікаў у беларускай і рускай мовах не заўсёды супадае. Напрыклад, словы: *жаль, боль, гармонік, накіп, медаль, палын, пыл, сабака, стэп, шынель, цень* у беларускай мове мужчынскага роду, у рускай – жаночага, слова *таполя* ў беларускай мове жаночага роду, у рускай – мужчынскага. Зразумела, што часцей назіраюцца родавыя несупадзенні, калі адпаведныя словы ў дзвюх мовах маюць розныя карані: *жыта* (ніякі род) і *рожь* (жаночы), *пытанне* (ніякі род) і *вопрос* (мужчынскі), *лицо* (ніякі род) і *твар* (мужчынскі).

2. Пэўныя назоўнікі адрозніваюцца лікам; у беларускай мове: *чарніла* (добрае, чорнае, чырвонае), *бяліла* (густое, сінтэтычнае), *дзверы* (шырокія, новыя), *крупы* (ячменныя, аўсяныя); у рускай мове: *чернила* (хорошие, черные, красные), *белила* (густые, синтетические), *дверь* (новая, широкая).

3. Даволі частае ўжыванне клічнай формы назоўнікаў 2-га скланення для выражэння зваротку: *браце, дружа, сынку*.

4. Уніфікаваная форма назоўнікаў назоўнага склону множнага ліку ў беларускай мове: канчаткі **-і, -ы**, (*лясы, бары, сыны, браты, лугі, шляхі, палі, заданні, пытанні*), толькі словы тыпу *армянін* маюць канчатак **-е** (*армяне*). У рускай мове – **-и, -ы** (*столы, ученики*), **-а, -я** (*леса, учителя*),

[-ьја] (сучья, братья, сыновья), **-е** (армяне).

5. Наяўнасць у назоўнікаў жаночага і ніякага роду ў родным склоне множнага ліку канчаткаў **-аў (-яў)**: *бітваў, забойстваў, брытваў*. У рускай мове *битв, убийств, бритв*.

6. У беларускай мове назоўнікі мужчынскага роду, якія належаць да першага скланення (*дзядзька, ваявода, бацька, стараста*), у некаторых склонах маюць формы назоўнікаў другога скланення: *бацька – бацьку, дзядзька – дзядзьку* (давальны і месны склоны адзіночнага ліку), *бацька – бацькам, музыка – музыкам, мужчына – мужчынам* (творны склон адзіночнага ліку). У рускай мове – *воеводе, старосте; воеводой, старостой*.

7. Прыметнікі вышэйшай ступені параўнання ў беларускай мове маюць суфіксы **-эйш-, -ейш-, -ш-** і з'яўляюцца поўнымі зменнымі формамі: *разумнейшы за брата, прыгажэйшая за яе, дабрэйшыя за іншых; другі раздзел карацейшы за першы*. У рускай мове прыметнікі вышэйшай ступені закасацянелая, нязменная форма, якая граматычным складам не адрозніваецца ад прыслоўяў: *шире, громче, умнее, талантливее, сильнее*.

8. Ужыванне формы назоўнага склону множнага ліку ў спалучэнні з лічэбнікамі 2, 3, 4: *чатыры важныя перамогі, дзве трэція, тры сёмыя*.

9. Асобныя формы скланення лічэбнікаў *два, дзве* для мужчынскага і жаночага роду ў адрозненне ад рускай мовы: *двух братьев – двух сестер; двух братоў – дзвюх сяціёр*.

10. Нескланяльнасць лічэбнікаў *дзевяноста, паўтары, паўтара*.

11. Утварэнне дзеепрыслоўяў незакончанага трывання з дапамогай суфіксаў **-учы, -ачы**: *гаворачы, пішучы, робячы*. У рускай мове ім адпавядаюць дзеепрыслоўі з суфіксамі **-а (-я)**: *идя, неся, читая*. Беларускія дзеепрыслоўі на **-учы (-ючы), -ачы (-ячы)** – закасацянелыя кароткія дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу жаночага роду (*ідучы, робячы*); рускія дзеепрыслоўі тыпу *идя, неся* – закасацянелыя кароткія дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу мужчынскага і ніякага роду (*ида, неса – идя, неся*).

12. У беларускай мове ўтвораны і ўжываюцца дзеепрыслоўі незакончанага трывання ад дзеясловаў тыпу *біць, піць, віць, ліць, шыць, жаць* (*б'ючы, п'ючы, л'ючы*), ад дзеясловаў тыпу *мазаць, пісаць, рэзаць* (*мажучы, пішучы, рэжучы*). У рускай мове такіх дзеепрыслоўяў няма.

13. У беларускай мове амаль не ўжываюцца дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга і прошлага часу з суфіксамі **-уч- (-юч-), -ач- (-яч-), -ўш-, -ш-**. У рускай мове яны вельмі пашыраныя (*поступающий, обвиняющий, расходившийся, ответивший*). У беларускай мове сказам з дзеепрыметнікамі такога тыпу адпавядаюць складаназалежныя сказы з даданай азначальнай часткай: *поступающий на юридический факультет – які паступае на юрыдычны факультэт*.

Асаблівасці перакладу на беларускую мову

Адзін з метадычна абгрунтаваных і добра засвоеных прыёмаў працы над тэкстам – пераклад. Пераклад тэкстаў з беларускай мовы на іншыя і пераклад з іншых моў (часцей за ўсё з рускай) на беларускую. Перакладанне тэкстаў дазваляе вырашаць адразу некалькі задач:

- павышае ўзровень прафесійнай адукаванасці;
- пашырае лексічны запас навучэнцаў;
- прымушае добра арыентавацца ў падборы сінонімаў, антонімаў, амонімаў, паронімаў;
- вымагае добрага ведання граматычных нормаў беларускай мовы;
- замацоўвае правілы культуры маўлення і стылістыкі;
- павышае, без сумневу, агульнаінтэлектуальны ўзровень асобы.

Пры перакладанні тэкстаў на беларускую мову неабходна ўлічваць наступныя асаблівасці:

1. У беларускай мове назіраецца несупадзенне родавай прыналежнасці пэўных назоўнікаў у параўнанні з рускай мовай: *запіс* (м.р.) – *запись* (ж.р.); *медаль* (м.р.) – *медаль* (ж.р.); *вопіс* (м.р.) – *опись* (ж.р.).

2. Скланавыя канчаткі назоўнікаў агульнага роду ў беларускай мове адрозныя (*сведкам Максімам*, але *сведкай Наталляй*; *задавакам Пятровым*, але *задавакай Івановай*, *дарадцам Сямёнавым*, але *дарадцай Сямёнавай*).

3. Неабходна добра ведаць групы назоўнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку з канчаткам **-а** (**-я**), **-у** (**-ю**) у родным склоне (*студэнта*, *акта*, *аркуша*, але *прысуду*, *шлюб*).

4. Вельмі звужана ў беларускай мове ўжыванне кароткіх формаў прыметнікаў і дзеепрыметнікаў (*утверджанный планом* і *план утверждён* – *план зацверджаны*, *подготовленный документ* і *документ подготовлен* – *дакумент падрыхтаваны*; *злой человек* і *человек зол* – *злы чалавек*).

5. Пасля лічэбнікаў 2, 3, 4 ужываецца форма назоўнага склону множнага ліку: *три лабораторных работы* – *тры лабараторныя работы*; *четыре главных механика* – *чатыры галоўныя механікі*.

6. Рэдка ўжываюцца ў беларускай мове дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі **-уч-** (**-юч-**), **-ач-** (**-яч-**). Гэта абумоўлена немагчымасцю размежавання аманімічных дзеепрыметных і дзеепрыслоўных формаў: *адказваючы студэнт*, *выступаючы дырэктар*, *рашаючы дэкан*. Таму такія формы недапушчальныя!

7. Для беларускай мовы не характэрныя зваротныя дзеепрыметнікі: *улучшившиеся жилищные условия*, *собравшиеся на обсуждение депутаты*, *отличившиеся на этом занятии студенты* – паслоўна на беларускую мову перакласці нельга.

8. У беларускай і рускай мовах аднолькавыя па значэнні словы ў некаторых выпадках маюць разыходжанні ў дзеяслоўным кіраванні:

– дзеясловы са значэннем ветлівасці (*дараваць, дзякаваць, прабачыць*) у беларускай мове кіруюць давальным склонам: *дараваць чалавеку, дзякаваць адвакату, прабачыць хулігану*;

– дзеясловы руху (*бегчы, ісці, ехаць, паслаць* і інш.) пры абазначэнні мэты дзеяння ў беларускай мове кіруюць вінавальным склонам (з прыназоўнікамі **па** ці **у** (ў)): *пайсці па сведку, паслаць па лабаранта, ехаць у дровы*;

– дзеясловы *глуміцца, дзівіцца, жартаваць, здэкавацца, кпіць, насміхацца, рагатаць, смяяцца* ў беларускай мове кіруюць родным склонам з прыназоўнікам **з**: *насміхацца з таварыша, здэкавацца з малых*;

– з дапамогаю прыназоўніка **па** дзеясловы і назоўнікі са значэннем дзеяння ў беларускай мове кіруюць месным склонам назоўнікаў множнага ліку: *па вядомых законах (весці справу); патрабаваць па адпаведных палажэннях* дзеясловы *хварэць, захварэць*, а таксама прыметнік *хворы* ў беларускай мове кіруюць вінавальным склонам з прыназоўнікам **на**: *хварэць на запаленне лёгкіх; хварэць на грып; хворы на галаву*;

– пры дзеясловах *ажаніць, ажаніцца*, як правіла, дапаўненне ўжываецца з прыназоўнікам **з** і ставіцца ў творным склоне: *ажаніўся з дачкою суседа, ажэніцца багаты з беднаю*;

– пры вызначэнні прасторы, адлегласці ад аднаго прадмета да другога ўжываюцца спалучэнні з прыназоўнікам **за**: *за тры крокі ад мяне, за чатыры кіламетры ад станцыі, за дваццаць кіламетраў ад сталіцы*.

ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫЯ СТЫЛІ МАЎЛЕННЯ

Нацыянальная беларуская мова мае дзве асноўныя формы існавання – вусную і пісьмовую. Вусную форму мовы выкарыстоўваюць пры непасрэдных моўных кантактах: у гутарцы, дыскусіі, дамашніх абставінах, выступленнях, на радыё і тэлебачанні. Вусная мова – з’ява, багатая інтанацыяй, эмацыянальнасцю, пачуццямі. Пісьмовая мова – гэта зрокавае ўспрыняцце тэксту: чытанне, запамінанне, завучванне матэрыялу. Абедзве формы існавання з’яўляюцца функцыянальна разнастайнымі, універсальнымі, абслугоўваюць рознабаковыя сферы грамадскай дзейнасці.

Функцыянальны стыль мовы (ад лац. *stilus* ‘палачка для пісьма’) – разнавіднасць звязнага маўлення, якая абслугоўвае асобную сферу зносін (бытавую, эстэтычную, палітычную, адукацыйную, справаводчую) і кантралюе адбор моўных сродкаў адпаведна зместу, мэце выказвання і ўмовам зносін. З улікам моўных зносін функцыянальныя стылі падзяляюцца на **кніжныя** (навуковы, афіцыйна-справавы, публіцыстычны,

мастацкі) і *гутарковы*. Кожнаму стылю мовы характэрны свае ўмовы зносін, задачы і функцыі маўлення, моўныя сродкі і адметныя рысы.

Гутарковы стиль забяспечвае паўсядзённыя зносіны людзей, выкарыстоўваецца ў гутарцы са знаёмымі і блізкімі людзьмі. Асноўныя функцыі гэтага стылю: абмен уражаннямі, прывітанне, г.зн. камунікатыўнасць. Гутарковае маўленне жывое, свабоднае ў выбары слоў і рэплік, тэмы і прадмета гаворкі. Яно забяспечвае перадачу інфармацыі ў вуснай форме не толькі ў час асабістай размовы, але і ў прыватных лістах, дзённікавых запісах. Гутарковы або размоўны стиль характарызуецца наяўнасцю размоўна-бытавой лексікі (*велізарны, чысцюткі, сыночак, шкандыбаць, шалёхацца*), ужываннем скарачаных або ўсечаных формаў (*велік, лаба, курсач, абитура, Сан Саныч*), выкарыстаннем няпоўных сказаў (максімальнае скарачэнне выказвання, пропускі слоў і г.д.). Выбар лексічных і сінтаксічных сродкаў залежыць ад асобы гаворачага, яго актыўнага слоўнікавага запасу, выхаванасці, агульнай і моўнай культуры.

Гутарковая мова своечасова адлюстроўвае змены ў жыцці і побыце, а новае ў нашым маўленні спалучаецца з ужо замацаваным і засвоеным. Але забыццё традыцыйных сродкаў можа знізіць культуру маўлення, прывесці да перавагі жаргоннай лексікі. Напрыклад, слова *добра* ў маладзёжнай размове замяняецца шматлікімі сінонімамі, якія з высокай хуткасцю змяняюць адно другое, часам адносяцца да адзінак стылістычна зніжанай лексікі (*клёва, класна, крута, цывільна*). Эмацыянальнасць стылю можа выражацца выклічкамі (*Дзякуй! Здароў! Прывітанне!*), клічнымі і пыталымі канструкцыямі (*Малайчына! Здорова! Як справы? Што новага?*), устойлівымі зваротамі (*як кот наплакаў, абы дзень да вечара, абое рабое*). Тое, што ў іншых стылях патрабуе апісання, у вусных зносінах можа нават і не называцца: так як прадмет або змест гаворкі знаходзіцца перад вачыма суб'яднікаў.

Станоўчай рысай вуснага стылю з'яўляецца магчымасць выправіць сказанае, дапоўніць або значна змяніць, так як мы спантанна падбіраем неабходныя моўныя сродкі.

Мастацкі стиль выкарыстоўваецца ў эстэтычнай сферы чалавечых зносін, забяспечвае патрэбы духоўнага жыцця грамадства (мастацкая літаратура, песенная творчасць, тэатр, кіно, фальклор і інш.). Асноўная яго функцыя – эстэтычнае ўздзеянне на слухача, чытача, глядача праз мастацкія вобразы. Шматграннасць і багацце стылю дасягаецца ўмелым аўтарскім выкарыстаннем слоў прамога і пераноснага значэння, ацэнных формаў розных часцін мовы, усемагчымых сінтаксічных канструкцый.

Асновай мастацкага стылю з'яўляецца агульнаўжывальная лексіка, сінтаксічныя канструкцыі, што надаюць натуральнасць і прастату выкладу, змястоўнасць і даступнасць. А вобразнасць, эмацыянальнасць,

экспрэсіўнасць забяспечваюцца шырокім выбарам мнагазначных слоў, сінонімаў і антонімаў, эпітэтаў, параўнанняў, метафар і т.п. Усе прымяняемыя аўтарам моўныя сродкі – гэта яго спосаб выражэння пісьменніцкай думкі, яго асабісты погляд, бачанне рэчаіснасці.

Мастацкая мова арганічна і матывавана ўключае сродкі іншых стыляў: дыялектызмы, жарганізмы, тэрміналагічныя паняцці і інш. Аўтарская мастацкая мова – выразная, багатая і непаўторная.

Публіцыстычны стыль рэалізуецца ў сродках масавай інфармацыі (газетах, часопісах, на радыё і тэлебачанні), грамадскай літаратуры, палітычных выступленнях, прамовах і г.д. Выконвае дзве асноўныя функцыі: інфармацыі і ўздзеяння. Па-першае, менавіта з крыніц публіцыстычных сродкаў мы чэрпаем навіны паўсядзённага жыцця, становімся сведкамі сусветных падзей, аналізуем палітычны і эканамічны стан. Па-другое, адчуваем пастаяннае ўздзеянне, таму што публіцыстычны стыль прызваны актыўна ўмешвацца ў грамадскае жыццё, крытыкаваць, агітаваць, выхоўваць.

Мова публіцыстыкі вызначаецца прысутнасцю абстрактнай і грамадска-палітычнай лексікі, спецыфічных спалучэнняў (*гуманітарная дапамога, зялёная вуліца, свабода слова, нацыянальная самасвядомасць, сілавая ведамствы, бюджэтная сфера дзейнасці*). Часткова ўводзяцца і вобразныя сродкі мовы, якія дапамагаюць выказаць настрой, пачуцці (*другі хлеб, незгасальны агонь, крыніцы фінансавання*). Сустрэкаюцца і ўстойлівыя выразы, шаблонныя спалучэнні: *важнае (вялікае) значэнне, пэўныя зрухі, на дадзеным этапе, нязменна служыць, зрушыць з месца, умацаваць пазіцыі*.

Публіцыстычны стыль мовы можна лічыць універсальным, таму што ў ім сустракаюцца элементы іншых функцыянальных стыляў. Публіцыстычная мова павінна быць правільнай, узорнай, разнастайнай, таму што толькі такую мову СМІ, асобнага журналіста, палітычнага дзеяча захочацца пачуць, пачытаць, успрыняць.

Афіцыйна-справавы (афіцыйна-дзелавы) стыль – гэта стыль дзяржаўных дакументаў, указаў, законаў, пастанаў, пратаколаў, даведак, справаздач, заяў і іншых справавых папер афіцыйнай і дзелавой перапіскі.

Дзелавая карэспандэнцыя – адна з формаў пісьмовых зносін паміж фізічнымі ці юрыдычнымі асобамі. Гэта аўтабіяграфіі і кантракты, распіскі і акты, афіцыйныя лісты і паведамленні, дэкрэты і пагадненні і г.д. Афіцыйна-справавому стылю характэрна сцісласць у выкладзе матэрыялу, дакладнасць у перадачы інфармацыі, шырокае ўжыванне ўстойлівых традыцыйных выразаў, канцылярскіх зваротаў (штампаў), фармулёвак. Стыль выконвае інфармацыйную і камунікатыўную функцыі: з'яўляецца сродкам наладжвання афіцыйных і справавых (дзелавых) зносін,

з'яўляецца носьбітам дакладнай інфармацыі. Мэта большасці дакументаў – паведаміць. Напрыклад, з аб'яў даведваемся, дзе і калі адбудзецца сход ці нарада, у пратаколе фіксуецца ход абмеркавання таго ці іншага пытання, у кантрактах (дагаворах) афіцыйна сцвярджаецца пагадненне паміж установамі, дзяржавамі.

У тэксце дакументаў значная колькасць спецыяльных слоў-тэрмінаў, аддзяяслоўных назоўнікаў: *баланс, калькуляцыя, сабекошт, рэнтабельнасць, узгадненне, грыф зацверджання*. Не дапускаецца ўжыванне прастамоўных, дыялектных, жаргонных слоў, эмацыянальна-экспрэсіўнай лексікі. Інфармацыя афармляецца такім чынам, каб яе асноўная думка адразу была зразумелая, ясная. Дакументы складаюцца сцісла і проста мовай, без двухсэнсоўных і невыразных выказванняў, гэта значыць, што справавая мова адпавядае агульналітаратурным нормам. Афіцыйна-справавы стыль характарызуецца ўстойлівацю, абмежаваным выбарам сродкаў, наяўнасцю ўстойлівых спалучэнняў і выказаў, таму стварэнне распаўсюджаных дакументаў парой зводзіцца да запаўнення стандартных бланкаў.

Навуковы стыль фіксуе, захоўвае, перадае інфармацыю ў канкрэтнай галіне ведаў. Рэалізуецца ён пераважна ў пісьмовай форме. Навуковы стыль – паняцце даволі шырокае. Выкарыстоўваецца ў вучэбнай і даведачнай літаратуры, у навукова-даследчай сферы і вытворчасці. Гэта стыль падручнікаў, навуковых прац, слоўнікаў, лекцый, манаграфій, артыкулаў, рэфератаў.

Найбольш агульнымі ўласцівасцямі навуковага стылю з'яўляюцца аб'ектыўнасць, дакладнасць, лагічнасць, і абстрактнасць выкладання.

НАВУКОВЫ СТЫЛЬ

Функцыя навуковага маўлення заключаецца ў доказным выкладзе матэрыялу, паведамленні і тлумачэнні новых фактаў, вынікаў навуковых даследаванняў. Навуковы тэкст нясе інфармацыю, выкладзеную лагічна, сцісла, аб'ектыўна, неэмацыянальна.

Сістэма моўных сродкаў навуковага стылю адпавядае спецыфіцы дадзенага стылю. Найперш гэта агульнаўжывальная лексіка, характэрная большасці стыляў: службовыя словы, лічэбнікі, распаўсюджаныя назвы і г.д.

Даволі шырока ў навуковым выкладзе ўжываюцца словы агульнанавуковага выкарыстання (тыпу *аналіз, гіпотэза, даследаванне, мадэль, праблема, праграма, працэс, элемент, аперацыя* і інш.). Выяўленне значэння такіх слоў залежыць ад зместу і метадалогіі той навукі, у якой яны прымяняюцца. Напрыклад, слова *операцыя*. Аперацыя (ад лац. *operatio* 'дзеянне') – 1) 'закончанае дзеянне або шэраг дзеянняў,

накіраваных на дасягненне пэўнай мэты (напрыклад, *операцыя ваенная*); ‘асобная закончаная частка тэхналагічнага працэсу, якая выконваецца на адным рабочым месцы (напрыклад, *операцыя вытворчая*); 2) ‘асобнае дзеянне сярод многіх іншых; выкананне якой-небудзь фінансавай, крэдытнай, прамысловай, гандлёвай, страхавой або іншых задач, напрыклад, *банкаўская операцыя, паштовая операцыя*’; 3) ‘у вылічальнай тэхніцы выкананне лічбавай вылічальнай машынай якога-небудзь дзеяння з зыходнымі велічынямі (напрыклад, *арыфметычная операцыя*)’.

Імкненне дасягнуць гранічнай яснасці, дакладнасці навуковага выкладу абумоўлівае выкарыстанне ўласна тэрмінаў і номенаў (напрыклад, *самба, пенальці, дыскваліфікацыя, каратэ* і інш.).

У навуковым тэксце часта ўжываюцца скарачэнні, формулы, схемы, графікі (*ст., г., км, %*). Кніжныя фразеалагізмы адзначаюцца нячаста і маюць тэрміналагічнае значэнне (*актуальнасць тэмы, прыведзеныя доказы, навуковы інтарэс, бронзавы век*). Адсутнічае нелітаратурная лексіка (жарганізмы, дыялектызмы, размоўныя і грубыя словы).

Марфалагічныя асаблівасці навуковага стылю мовы абумоўлены наяўнасцю абстрактных паняццяў і катэгорый у тэрміналогіі. Даволі часта сустракаюцца назоўнікі з суфіксамі **-нн-**, **-енн-** (**-энн-**), **-анн-** са значэннем адцягненага дзеяння (*вылучэнне, даследаванне, адлюстраванне* і інш.). Для навуковага выкладу характэрны назвы родавых, абагульняючых паняццяў, а таксама словазлучэнняў абагульняючага значэння, напрыклад: *анкетуемы, інфармант, рэспандэнт; навуковыя прыборы начнога бачання, аб’екты знешняга асяроддзя, крыніцы лакальнага забруджвання* і інш. Адметнай рысай навуковага стылю з’яўляецца частае “нанізванне” роднага склону назоўнікаў. Напрыклад: *У матэматыцы шырока выкарыстоўваюцца працэсы абстрагавання розных ступеняў, а метады атрымання вынікаў заснаваны выключна на базе лагічных меркаванняў (законаў)*.

Спецыфіку навуковых тэкстаў складаюць назоўнікі, утвораныя ад уласных імён (мат. *бярнуліеў, беселеў*; фіз. *ампер, джоўль, сіменс*; хім. *кюрый, курчатовій, нобелій* і інш.). Уласныя імёны часта сустракаюцца ў якасці залежнага кампанента словазлучэння ў назвах формул, методых, тэорый і пад. (напрыклад, *мадэль Сміта, індэкс Нільсана; працэс Кроля*).

Прыметнікі ў навуковых тэкстах уваходзяць у асноўным у склад тэрміналагічных словазлучэнняў і выконваюць інфармацыйную ці класіфікацыйную функцыю. Напрыклад, *лёгкая і цяжкая атлетыка, акадэмічнае веславанне, парусны спорт, фігурнае катанне, лыжныя гонкі*.

Паколькі навуковы выклад грунтуецца на ісцінах, аксіёмах аб’ектыўнага асяроддзя, ён абстрагаваны ад канкрэтнага, актыўнага дзеяння ці руху. Гэтым абумоўліваецца шырокае выкарыстанне дзеясловаў у 3-й асобе цяперашняга часу. Напрыклад, *Пад паняццем “спорт” сёння*

разумеюць розныя фізічныя практыкаванні, гульні і спаборніцтвы, якія адбываюцца паводле разнастайных правілаў і якія выконваюцца як у маленькіх, прыватных групах, так і ў вялікіх, сусветна вядомых арганізацыях і ўстановах.

Сінтаксіс навуковага маўлення – гэта апавядальныя і пыталыныя сказы, паколькі ідзе сцвярджэнне, паведамленне або ставіцца пытанне, напрыклад, у падручніку. Сказы навуковага тэксту звычайна складаныя, пераважаюць складаназалежныя, так як ідзе тлумачэнне, доказ. Прысутнічаюць такія злучнікі і злучальныя словы, як *таму, што; для таго, каб; які; у тым ліку* і інш. Сінтаксічныя канструкцыі аб'ёмныя, сказы развітыя, ускладнены аднароднымі членамі, дзеепрыметнымі зваротамі. Напрыклад: *Фізічная падрыхтоўка накіравана на развіццё фізічных якасцей: сілы, хуткасці, вытрымкі, гнуткасці, каардынацыі, а таксама на фарміраванне правільнай паставы (А. Васількоў).* Аднародныя члены сказа вакарыстоўваюцца для класіфікацыі, сістэматызацыі прадметаў, уласцівасцей, з'яў.

Структурнай адзінкай навуковай літаратуры, дзе адлюстроўваюцца яе характэрныя асаблівасці і адметныя рысы, з'яўляецца навуковы тэкст.

Навуковы тэкст – гэта вынік маўленчай або мысліцельнай дзейнасці асобы, які фіксуецца пісьмова ці выкладаецца вусна. Усе структурныя элементы навуковага тэксту (абзацы, параграфы, тэмы, раздзелы) павінны аб'ядноўвацца ў адзінае цэлае не толькі агульнай назвай, загалоўкам, але і стылявым адзінствам, мэтанакіраванасцю разгортвання доказаўнага зместу.

Навуковыя тэксты розных жанраў будуцца па адзінай лагічнай схеме: тэзіс – доказ – вывады.

Тэзіс – гэта сцвярджэнне, якое патрабуе абгрунтавання. Тэзіс уключае ў сябе прадмет гаворкі і аналізуемую прымету. Доказам тэзіса з'яўляюцца аргументы (довады, якія прыводзяцца ў доказ), калькасць якіх залежыць ад жанру і аб'ёму навуковага тэксту. Аргументацыя павінна суправаджацца ілюстрацыямі – прыкладамі, якія пацвярджаюць вылучаныя тэарэтычныя палажэнні. Навуковы тэкст завяршаецца вывадамі, у якіх утрымліваецца аналітычная адзнака праведзенага даследавання і вызначаюцца перспектывы далейшага навуковага пошуку.

Сістэма жанраў навуковай літаратуры

Жанр – форма арганізацыі моўнага матэрыялу ў межах таго ці іншага стылю. У жанравых адносінах навуковая літаратура з'яўляецца адной з найбольш багатых: артыкул, рэцэнзія, анатацыя, рэферат, водгук, манаграфія, даклад, рэзюмэ, справаздача і інш.

Рэферат – гэта сціслая перадача асноўнага зместу навуковай адзінкі: кнігі, тэмы, артыкула, працы. Рэферат лічыцца пісьмовай формай разгортвання думкі, але пажадана пры падрыхтоўцы выкарыстоўваць некалькі літаратурных крыніц, выказаць свае ўласныя меркаванні і адносіны да асвятляемай праблемы. Рэфератам называюць яшчэ і даклад, які рыхтуецца на аснове ўражанняў ад прачытанага: кніг, артыкулаў, публікацый і інш. Можна падрыхтаваць і агучыць даклад на аснове пісьмовага рэферата, улічваючы асабісты вопыт, уласныя погляды.

Рэферат можа быць **рэпрадуктыўным** (аднаўляе тэкст першаснага тэксту) і **прадуктыўны** (утрымлівае крытычнае або творчае асэнсаванне рэферыруемай крыніцы).

Па колькасці рэферуемых першасных дакументаў рэфераты падзяляюцца на **манаграфічныя** (складзеныя па адным дакуменце) і **аглядныя** (па некалькіх крыніцах на адну тэму).

Па чытацкім прызначэнні рэфераты падзяляюцца на **агульныя** (выкладаюць змест дакумента агульна, разлічаны на шырокае кола чытачоў) і **спецыялізаваныя** (выклад зместу арыентаваны на спецыялістаў пэўнай галіны ведаў).

У структуры рэферата любога тыпу вылучаюць тры асноўныя кампаненты: бібліяграфічнае апісанне, уласна рэфератыўны тэкст, даведачны апарат.

Рэферат мае пэўную кампазіцыю:

- уступ (указваюцца выхадныя дадзеныя тэксту, звесткі аб аўтары, раскрыць сэнс назвы работы, чаму яна прысвячаецца);
- пералік асноўных пытанняў і праблем, пра якія паведамляецца ў першакрыніцы;
- аналіз самых важных пытанняў, якія ўтрымліваюцца ў тэксце-арыгінале.
- агульны вывад аб значэнні ўсёй тэмы або праблемы тэксту.

Да навуковага стылю адносіцца і такі сціслы жанр, як **анатацыя**, якая змяшчаецца ў пачатку або ў канцы кнігі і з'яўляецца каштоўнай крыніцай інфармацыі для чытача. **Анатацыя** – кароткі выклад зместу і яго характарыстыка. Такі від пісьмовай працы звычайна дае ўяўленне пра змест кнігі, характарызуе яго, а таксама можа паведамляць пра аўтара, час напісання, эпоху і г. д.

Выкладанню зместу або сутнасці працы, прамовы (навуковай, грамадскай) прысвечана і **рэзюмэ**. Яно абазначае яшчэ і кароткі вывад са сказанага, падагульненне, заключэнне. У сучасны момант выкарыстанне гэтага паняцця пашыраецца не толькі ў навуковым маўленні, але і ў іншых напрамках. Гэтым тэрмінам называюць у справах або прафесійных зносінах аўтабіяграфію, таму што яна ўяўляе сабой своеасаблівае

падагульненне дзейнасці чалавека. Выкарыстоўваюць і тады, калі неабходна падвесці вынік, зрабіць важны вывад.

Тэзісы – палажэнні, правільнасць якіх павінна быць раскрыта і абгрунтавана; сфармуляваныя палажэнні, якія коратка перадаюць асноўныя думкі лекцыі, даклада, артыкула і інш. Неабходна яшчэ адзначыць, што тэзісы бываюць другаснымі і арыгінальнымі. *Другасныя* тэзісы пішуцца з мэтай выдзялення галоўнай інфармацыі якой-небудзь крыніцы (напрыклад, навуковага артыкула). Такія тэзісы неабходныя для далейшай навуковай працы (у прыватнасці студэнтам, аспірантам). *Арыгінальныя* тэзісы пішуцца як першасны тэкст да будучых выступленняў (напрыклад, на семінары, канферэнцыі, кангрэсе і пад.). Такія тэзісы публікуюцца ў спецыяльных зборніках.

Рэцэнзія – артыкул, у якім даюцца ўсебаковы аналіз і ацэнка навуковага твора.

Водзыў – навуковая праца, у якой аўтар дзеліцца сваімі ўражаннямі аб навуковай працы іншага аўтара, пры гэтым не ставіць перад сабой мэты ўсебакова ахарактарызаваць змест і навуковую структуру.

Манаграфія – навуковы твор, які ставіць сваёй мэтай глыбока даследаваць якое-небудзь пытанне або тэму.

Навуковы стыль па сваіх функцыянальных і моўных якасцях набліжаецца да афіцыйна-справавога, бо іх аб'ядноўвае пераважна пісьмовая маналагічная форма існавання, сцісласць і неэмацыянальнасць у перадачы зместу. Узаемазвязаныя стылі выкарыстоўваюць значную колькасць абстрактнай і тэрміналагічнай лексікі, пазбягаюць слоў пераноснага значэння, змяшчаюць сказы з прамым парадкам слоў, аднароднымі і адасобленымі членамі.

АФІЦЫЙНА-СПРАВАВЫ СТЫЛЬ

Асноўным аб'ектам справавога стылю з'яўляецца дакумент як сродак замацавання інфармацыі аб фактах, падзеях, з'явах аб'ектыўнай рэальнасці і мысліцельнай дзейнасці чалавека.

Дакумент (лац. *documentum* 'павучальны прыклад, пасведчанне') – матэрыяльны аб'ект з інфармацыяй, якая замацавана адпаведным спосабам для перадачы ў прастору і часе. Дакумент – справавая папера, на якой фіксуецца працэс гаспадарчай, юрыдычнай, эканамічнай дзейнасці, афармляюцца прававыя зносіны. Фіксуючы інфармацыю, дакумент тым самым забяспечвае яе захаванне і накапленне, магчымасць перадачы іншым асобам, паўторны зварот да яе, таму можа выконваць і такія функцыі, як уліковая, правая, сацыяльная, культурная, кіравання і інш.

Дакументы ўключаюць не толькі характэрныя тэрміналагічныя і стандартызаваныя сродкі, але і абрэвіятуры, уласныя назвы. Марфалогія стылю прадстаўлена пераважнай колькасцю імёнаў: большасць назоўнікаў і прыметнікаў у параўнанні з дзеяслоўнымі формамі. Сярод дзеяслоўных формаў мноства дзеясловаў-звязак (*выконваецца, прад'яўляецца, зацвярджаецца, ажыццяўляецца, праводзіцца*) або спалучэнняў з інфінітывам (*тэрмінова выканаць, неабходна ажыццяўляць, падрыхтаваць да эксплуатацыі, забяспечыць камплектнасць, аб'явіць падзяку, прызначыць адказным, прыняць меры*).

Характэрнай адзнакай дакумента з'яўляецца тое, што назоўнікі, якія абазначаюць назвы пасадак, прафесій, званняў, ужываюцца ў мужчынскім родзе (*загадчык, інжынер, бухгалтар, эканаміст, вядучы спецыяліст, генеральны дырэктар*). Уласныя назоўнікі сустракаюцца ў большасці дакументаў: заявах, дагаворах (кантрактах), планах, загадах і інш. Кожнаму віду дакументаў адпавядае пэўная колькасць рэквізітаў, г.зн. асобных элементаў дакумента (назва, дата, адрас, рэгістрацыйны нумар, подпіс і інш.). Напрыклад, аўтар дакумента. Ім можа выступаць арганізацыя (прадпрыемства, установа), а ў рэквізіт уваходзіць назва арганізацыі, назва структурнага падраздзялення. Усе назвы падаюцца ў строгай адпаведнасці з найменнямі, зарэгістраванымі ўстаноўчымі дакументамі, напрыклад, статутамі. Эмблема арганізацыі як асобны рэквізіт таксама можа ўключаць назву, абрэвіятуру, сімвал, хаця можа сумяшчаць у сабе і назву, і малюнак, і таварны знак, напрыклад: *“Атлант”, “Керамін”, “Прамень”, “МАЗ”*.

Уласныя назвы і прозвішчы ў дакументах ставяцца ў розных склонавых формах, пераважна ў родным, давальным, вінавальным склонах. Неабходна памятаць аб адрозненні склонавых канчаткаў прозвішчаў і імёнаў у беларускай і рускай мовах, напрыклад: *Шабуня – Шабунем* (бел.), *Шабуней* (рус.). У беларускай мове прозвішчы з ненаціскным канчаткам **-а (-я)** набываюць склонавыя канчаткі ў залежнасці ад полу асобы: Д. *Варвашэні Юліі*, але *Варвашэню Івану*; Т. *Варвашэняй Юліяй*, але *Варвашэнем Іванам*. У беларускай мове пашыраны нязменныя прозвішчы:

- усе прозвішчы з націскным канчаткам **-о**: *Ралько́, Чуйко́, Жылко́*;
- усе прозвішчы з канчаткам **-ых (-іх)**: *Сядо́ых, Чарно́ых, Бара́навых*;
- прозвішчы жанчын, якія заканчваюцца на зычны гук: *Паўловіч, Корань, Навумчык, Кавальчук*.

Правапіс галосных і зычных гукаў падпарадкоўваецца агульным правілам мовы: *Сакалоў* (бел.) – *Соколов* (рус.), *Чарных* (бел.) – *Черных* (рус.), *Біцель* (бел.) – *Битель* (рус.). Агульнапрынятыя ў апошні час

варыянтныя напісанні імёнаў па бацьку: *Васільевіч і Васілевіч, Яўгеньевіч і Яўгенавіч, Аркадзьевіч і Аркадзевіч.*

Прозвішчы, імёны, імёны па бацьку, геаграфічныя назвы, назвы прадпрыемстваў і ўстаноў частотныя ў афіцыйна-справавым стылі (аўтабіяграфіі, даручэнні, характарыстыкі). Уласныя назвы могуць змяняцца, напрыклад, *БДУ, БНТУ, БДТ*, гэта адлюстроўваецца і ў адпаведных дакументах.

У сучасным беларускім прававодстве назіраецца актыўнае перайманне моўных сродкаў з рускай мовы. Адсюль назіраецца ўжыванне варыянтаў, сінонімаў: *дагавор – дамова, тыраж – наклад, спонсар – фундатар, працэнты – адсоткі.*

Сінтаксіс дакумента таксама мае свае спецыфічныя асаблівасці. Паколькі стыль павінен перадаваць інфармацыю сцісла, дакладна і паслядоўна, то выкарыстоўваюцца складаныя (складаназалежныя) сказы. Не сустракаюцца клічныя сказы, так як стыль пазбаўлены экспрэсіўнасці. Пераважаюць апавядальныя сказы і сустракаюцца пыталыя.

Выкарыстоўваць моўныя сродкі афіцыйна-справавога стылю неабходна мэтанакіравана, толькі працуючы са прававодствам, але мовай дакументаў, пазбаўленай жывой экспрэсіі і вобразнасці, нельга карыстацца там, дзе трэба не толькі перадаць інфармацыю, данесці думку, але і закрануць духоўныя пачуцці людзей.

Афіцыйна-дзелавыя дакументы і паперы

Распіска – дакумент, які пацвярджае факт атрымання ўстановай альбо пэўнай асобай важных дакументаў, матэрыяльных каштоўнасцей (грошай, рэчаў, кніг і інш.). У праве распіска з’яўляецца адным з відаў пісьмовых доказаў. Яна – сродак уліку матэрыяльных каштоўнасцей або сведчанне таго, што пэўны дакумент уручаны ў тэрмін і па прызначэнні. Неабходнымі рэквізітамі распіскі з’яўляюцца: 1) назва дакумента; 2) хто атрымаў; 3) ад каго атрымаў; 4) што атрымаў (пералік каштоўнасцяў, іх колькасць пішуцца словамі і лічбамі); 5) з якой мэтай; 6) дата, подпіс.

Распіска складаецца ў адным экзэмпляры і захоўваецца як каштоўны дакумент. Да прыкладу:

Распіска

Я, Фёдараў Іван Васільевіч, атрымаў ад Шалевіча Ігара Алегавіча 2 (дзве) тысячы долараў на набыццё аўтамабіля. Абавязуюся вярнуць пазначаную суму да 10 мая 2015 г.

10 лістапада 2014 г.

Подпіс

Даверанасць – пісьмова аформленае ўпаўнаважанне, якое выдаецца адной асобай (давернікам) другой асобе (даверанаму) для прад’яўлення перад трэцяй асобай з мэтай здзяйснення пэўных юрыдычных дзеянняў. Рэквізітамі даверанасці з’яўляюцца: 1) указанне ўстанова, якая давярае, або прозвішча, імя і імя па бацьку таго, хто давярае; 2) пасада, прозвішча, імя і імя па бацьку таго, каму давяраюць; 3) што і адкуль трэба атрымаць; 4) дата і подпіс.

У тых выпадках, калі даверанасць выдаецца ўстановай, яна падпісваецца яе кіраўніком. Калі ж даверанасць афармляецца прыватнай асобай, яе подпіс павінен быць засведчаны ў натарыяльным парадку ці па месцы працы альбо вучобы (у аддзеле кадраў, канцылярыі або дэканаце). Да прыкладу:

Даверанасць

Я, Карповіч Віктар Іванавіч, студэнт 5-га курса факультэта фізічнага выхавання дзённай формы навучання Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта, давяраю студэнтцы 4-га курса філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка атрымаць на пошце пасылку, дасланую на маё імя.

19 снежня 2014 г.

Подпіс

Подпіс студэнта Карповіч В.І. сведчу.

Дэкан факультэта фізічнага выхавання

БрДУ імя А.С. Пушкіна

19.12.2014

Подпіс

М.П.

Аўтабіяграфія – дакумент, у якім змешчаны афіцыйныя звесткі пра жыццёвы шлях, напісаныя ад першай асобы. Агульнымі патрабаваннямі да аўтабіяграфіі з’яўляюцца:

1) указанне прозвішча, імя і імя па бацьку; 2) дата і месца нараджэння; 3) сацыяльнае становішча; 4) кароткі выклад галоўных этапаў жыцця: гады вучобы, працоўнай і грамадскай дзейнасці. У канцы тэксту ставіцца дата (злева) і подпіс (справа).

Да прыкладу:

Аўтабіяграфія

Я, Барсукоў Уладзімір Андрэвіч, нарадзіўся ў 1972 г. у вёсцы Бярозаўка Слонімскага р-на Гродзенскай вобл. сялянскай сям’і. Бацька, Барсукоў Андрэй Сцяпанавіч, працуе ў калгасе трактарыстам, маці, Барсукова Галіна Мікалаеўна, – галоўным эканамістам. Мой брат Васіль – студэнт гістарычнага факультэта БДУ.

У 1979 г. я пайшоў вучыцца ў Бярозаўскую сярэдняю школу, якую скончыў у 1990 г. У тым жа годзе паступіў у Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт на юрыдычны факультэт на спецыяльнасць “Дзяржаўная эканоміка і кіраванне”. Пасля заканчэння вучобы ў 1995 г. быў прызваны ў армію. Пасля дэмабілізацыі ў 1997 г. уладкаваўся на працу ў Фрунзенскі РАУС г. Мінска, працаваў на пасадзе інспектара. Пасля быў пераведзены на працу ў г. Гродна.

Сямейнае становішча – халасты.

Пражываю па адрасе: г. Мінск, вул. Зялёная, дом 13, кв. 25.

25 лістапада 2014 г.

Подпіс

Рэзюмэ – сучасны жанр афіцыйна-дзелавога стылю; пісьмовы тэкст з кароткай інфармацыяй пра сябе, які складаецца чалавекам, што шукае работу, для наступнай прапановы работадаўцу.

Рэзюмэ складаецца наступным чынам:

1. Слова “Рэзюмэ” не пішацца, загаловак дакумента з’яўляюцца прозвішча, імя, імя па бацьку, выдзеленыя адпаведным шрыфтам.

2. Указваецца дакладны дамашні адрас, тэлефон або іншы сродак адваротнай сувязі.

3. Асабістыя дадзеныя: грамадзянства, дата і месца нараджэння, сямейнае становішча; калі ёсць дзеці, указаць дату іх нараджэння.

4. Мэта, з якой пішацца рэзюмэ: г.зн. пасада, якую хоча атрымаць саіскальнік.

5. Адукацыя: характарызуецца апісаннем кожнага факта: указваецца дата пачатку і заканчэння навучальнай установы. Калі адукацыя праходзіла па некалькіх ступенях, то спачатку ўказваецца самая высокая ступень, г.зн. звесткі падаюцца ў адваротным храналагічным парадку.

6. Вопыт работы адлюстроўваецца інфарматыўна: указваецца месца работы (пачынаецца з апошняга і далей у адваротным парадку), пасада, стаж работы на дадзенай пасадзе. Абсалютная паўната звестак не абавязковая: саіскальнік мае права выдзеліць тую частку сваёй практычнай дзейнасці, якая з’яўляецца важнай для прапанованага вакансіі. Прафесійнае навучанне можа быць звязана з вывучэннем замежнай мовы, авалодваннем камп’ютэрам (спецыяльныя курсы, практыка, стажыроўкі за мяжой і г.д.).

7. Якасці асобы.

8. Захапленні.

9. Дата складання рэзюмэ.

Да прыкладу:

ЛЕВАНЕВІЧ АЛЕНА АНАТОЛЬЕЎНА

Дата нараджэння	Пол	Грамадзянства, родная мова
30 студзеня 1989 г.	жан	РБ, беларуская
Наяўнасць прапіскі ёсць	Сямейнае становішча не замужам	Дзеці няма
Адрас прапіскі (уключаючы паштовы індэкс) 224033 г. Брэст, вул. Рабінавая, д. 65, кв. 8	Кантакты Маб. +375295233944	
Адрас пражывання г. Мінск, вул. К. Маркса, д. 80	Хатні 80162352895	
	e-mail: lenshik-89@mail.ru	
Адукацыя	2007–2012 – УО “Беларускі дзяжаўны ўніверсітэт” Факультэт: хімічнай тэхналогіі і тэхнікі Спецыяльнасць: ахова навакольнага асяроддзя і рацыянальнае выкарыстанне прыродных рэсурсаў Кваліфікацыя: інжынер-хімік-эколаг Форма навучання: бюджэтная	
Практыка	Вытворчая: ААА “Брэсцкі завод бытавой хіміі” Тэхналагічная: Бярозаўская ГРЭС Пераддыпломная: “Мінскі механічны завод”	
Работа па размеркаванні	УП “Мінаблагахімізацыя”, пасада – аграхімік	
Валоданне за- межнымі мовамі	Нямецкая (пачатковы курс)	
Навыкі працы з камп’ютарам	Пакет праграм Microsoft Office (Word, Excel, Power Point), Компас, FineReader, Internet Explorer	
Хобі, захапленні	Псіхалогія зносін, кулінарыя, падарожжа, фата- графаванне	
Дадатковая інфармацыя	Сваімі лепшымі якасцямі лічу: уменне навучацца, адказнасць, стрэсаўстойлівасць у канфліктных сітуацыях, высокая працаздольнасць	

Аб’ява звычайна даецца, калі неабходна абвясціць, што адбудзецца нейкае мерапрыемства (сход, дыспут, сустрэча з пісьменнікамі, канферэнцыя, заняткі гуртка і г.д.). Яна вывешваецца на відным месцы. У кожнай аб’яве дакладна называецца дата, час і месца правядзення мерапрыемства. Унізе, з правага боку, звычайна паказваецца, хто робіць аб’яву.

Аб'ява

20 студзеня 2013 года ў 18.00 у актавай зале вучэбнага корпуса па вул. Міцкевіча, 8 адбудзеца сход членаў студэнцкага прафкама Установы адукацыі “Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы”.

Старшыня прафкама студэнтаў

П.П. Нічыпарчык

Заява пішацца пры неабходнасці афіцыйнага звароту да афіцыйнай асобы, ва ўстанову, грамадскую арганізацыю. У гэтым дакуменце звычайна просяць вырашыць якое-небудзь пытанне (прыняць на вучобу ці работу, у члены арганізацыі і т.п.).

Зверху з правага боку на трэцюю частку радка ў слупок пішацца назва арганізацыі, установа ці пасада, прозвішча, імя, імя па бацьку (ініцыялы) службовай асобы; пасля – прозвішча, імя, імя па бацьку таго, хто падае заяву. Пры неабходнасці ўказваецца яго пасада і хатні адрас. Праз адзін-два радкі пасярэдзіне ліста пішуць слова Заява. Праз радок, з абзаца пачынаецца тэкст заявы. Калі да заявы прыкладаюцца дакументы (даведкі, копіі пасведчанняў, рэкамедацыі, акты і інш.), то ў канцы асноўнага тэксту звычайна ідзе іх пералік.

На заяве ўнізе злева праз адзін-два радкі ад асноўнага тэксту ставяць дату, а справа, на гэтым жа радку – подпіс.

*Дэкану гістарычнага факультэта
Установы адукацыі “Гродзенскі
дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі
Купалы”*

дацэнту Тараненка В.П.

*Лунь Аксаны Сяргееўны,
студэнткі I курса 14 групы
гістарычнага факультэта*

Заява

Прашу дазволіць мне датэрмінова здаць зімовую залікова-экзаменацыйную сесію ў сувязі з тым, што ў час сесіі я павінна знаходзіцца на чарговым лячэнні.

Даведкі аб стане здароўя дадаюцца.

12.11.2014 г.

Подпіс

КУЛЬТУРА ПРАФЕСІЙНАГА МАЎЛЕННЯ

Культура нашага маўлення грунтуецца на веданні сістэмы мовы: марфалогіі, сінтаксісу, словаўтварэння, фанетыкі і інш. Мы выкарыстоўваем моўныя сродкі адпаведна ўмовам зносін і ўзроставым асаблівасцям, тэме і стылю, задачам і зместу. Толькі грунтоўна ведаючы мову можна адрозніць факты літаратурнай і дыялектнай, унармаванай і стылістычна зніжанай формы.

Тэрміны “мова” і “маўленне” звычайна выкарыстоўваюцца як вельмі блізкія, хаця паміж імі існуе пэўнае адрозненне: *мова* – гэта цэласная сістэма гукаў, марфем, слоў, словазлучэнняў і сказаў, якія абазначаюць рэчаіснасць; *маўленне* – гэта працэс моўных зносін паміж людзьмі, перадача думак з дапамогай моўных сродкаў, г.зн. праз мову. Мова – з’ява сацыяльная, калектыўная, а маўленне можа быць індывідуальным, асабістым, яно забяспечвае моўны працэс.

Наша жыццё ідзе наперад, змяняючыся даволі хутка і дынамічна. Усе штодзённыя змены адлюстроўваюцца, фіксуюцца, тлумачацца, набываюць назвы ў мове. Але мова мае свае ўнутраныя законы, патрабаванні, якім павінна падпарадкоўвацца. Вядома, што ў адрозненне ад дыялектнай мовы, літаратурная з’яўляецца ўнармаванай, стабільнай, апрацаванай.

Асноўнымі кампанентамі культуры маўлення лічацца камунікатыўныя якасці: правільнасць, дакладнасць, лагічнасць, дарэчнасць, чысціня, выразнасць, багацце.

Правільнасць маўлення

Цэнтральная камунікатыўная якасць маўлення – гэта правільнасць. Яна патрабуе падпарадкавання адзінак мовы правілам або нормам. Правільным або беспамылковым лічыцца маўленне, якое не дапускае парушэння абавязковых норм літаратурнай мовы: арфаэпічных, арфаграфічных, акцэнталагічных, пунктуацыйных, лексічных, словаўтваральных, марфалагічных, сінтаксічных, стылістычных, фразеалагічных.

Арфаэпічныя нормы – гэта правільнасць вымаўлення гукаў, спалучэнняў, а таксама правільнасць інтанацыі. Дадзеныя нормы рэгулююць вымаўленне як асобных гукаў, так і спалучэнняў у межах слоў. Напрыклад, беларусам уласцівы такія цвёрды гук, як [ч] (у рускай мове вымаўляецца мякка): *чорны, інфрачырвоны, чарназём*. Гук [р] у беларускай мове толькі цвёрды: *рэквізіт, рэклама, рамонт, рыбны* (у рускай мове вымаўляецца і цвёрда, і мякка).

У нацыянальнай літаратурнай мове напісанне можа супадаць з вымаўленнем або не супадаць. Напрыклад: *снег, цяжкі, зарад*. Для

некаторых формаў існуюць варыянты: *калодзеж* і *калодзезь*, *канешне* і *канечне*. У складанай сітуацыі двухмоўя (білінгвізму) нярэдка парушаюцца арфаэпічныя нормы: беларусам характэрна вымаўленне зацвярдзелых зычных, своеасаблівае вымаўленне гука [г], асімілятыўная або суседняя мяккасць і інш. Такія фанетычныя рысы вельмі ўстойлівыя і могуць захоўвацца ўсё жыццё.

Арфаграфічныя нормы – гэта правільнасць перадачы гукаў і іх спалучэнняў на пісьме. Нормы арфаграфіі ўключаюць правапіс галосных (прыстаўных галосных, аканне, яканне і інш.), зычных ([д] – [дз’], [т] – [ц’], [й] і [ў]), глухіх і звонкіх, свісцячых і шыпячых і інш.), апострафа і мяккага знака, правілы пераносу слоў, напісання разам, асобна і праз дэфіс і г.д. Напрыклад: *маса* (бел.) – *масса* (рус.), *энергія* (бел.) – *энергия* (рус.), *каэфіцыент* (бел.) – *коэффициент* (рус.), *медзь* (бел.) – *медь* (рус.).

Акцэнталагічныя нормы – правільнасць пастаноўкі націску ў словах. Пры дапамозе націску адрозніваюцца розныя словы і іх формы ў мове: *прыклад* – *прыклад*, *рассыпаць* – *рассыпаць*, *раса* – *раса*.

Няправільная пастаноўка націску сведчыць пра нізкую культуру маўлення асобы: правільна вымаўляць *кіламетр*, *дакумент*, *чатырнаццаць*, *дагавор*, а няправільна – *кілометр*, *дакумент*, *чатырнаццаць*, *дэгавар*. Асобнае месца адводзіцца лагічнаму націску, які інтанацыйна выдзяляе важнае слова ці спалучэнне з мэтай сканцэнтраваць на ім увагу.

Пунктуацыйныя нормы – гэта правільная пастаноўка знакаў прыпынку на пісьме. Ва ўсіх славянскіх мовах правілы сучаснай пунктуацыі аднолькавыя, яны даюць магчымасць раздзяліць пісьмовае маўленне на асобныя сэнсава-граматычныя часткі для іх правільнага ўспрыняцця.

Лексічныя нормы рэгулююць адэкватны выбар слоў у канкрэтнай моўнай сітуацыі. Яны замацаваны ў тлумачальных слоўніках, падручніках і даведніках. Для правільнага выкарыстання лексічных адзінак неабходна ведаць іх значэнне, улічваць мнагазначнасць, сінанімічнасць. Напрыклад: *вільгаць* ці *вільготнасць*, *напружанне* ці *напружанасць*, *сяліба* ці *сядзіба*.

Словаўтваральныя нормы – гэта правільнасць утварэння слоў асноўнымі спосабамі, правільнасць падзелу слоў на значымыя часткі. Уменне правільна падзяліць слова на састаўныя часткі дапамагае пазбегнуць памылак, звязаных з напісаннем, выкарыстаннем, разуменнем значэння. Напрыклад: *тэрміновы* – *датэрміновы*, *запісаць* – *запіс*, *поле* – *палявы*, *рабочы чалавек* – *рабочы*.

Марфалагічныя нормы – правільнасць формаўтварэння і словазмянення самастойных часцін мовы: назоўнікаў, прыметнікаў, дзеясловаў, лічэбнікаў, прыслоўяў, займеннікаў. Напрыклад, неабходна адрозніваць род назоўнікаў у беларускай і рускай мовах: *насып* (бел.) – *насыпь* (рус.), *няправільны дроб* (бел.) – *неправильная дробь* (рус.), *пыл*

(бел.) – *пыль* (рус.), *подпіс* (бел.) – *подпись* (рус.). Марфалагічныя нормы з’яўляюцца даволі стабільнымі, але могуць парушацца людзьмі з нізкай моўнай культурай, а таксама пад уплывам дыялектнай або рускай мовы.

Сінтаксічныя нормы – правільнасць будовы словазлучэнняў і сказаў. Сінтаксічныя нормы рэгулююць правільнае спалучэнне моўных адзінак у словазлучэннях ці сказах. Напрыклад, у словазлучэннях выяўляюцца нацыянальныя спецыфічныя рысы: *прабачце мне* (бел.) – *извините меня* (рус.), *больш за дзесяць гадоў* (бел.) – *более десяти лет* (рус.), *будынак на пяць паверхаў* (бел.) – *здание в пять этажей* (рус.).

Стылістычныя нормы – гэта правілы ўжывання моўных сродкаў адпаведна стылю. Выконваць стылістычныя нормы – гэта значыць умець правільна ўжываць сродкі з эмацыянальна-экспрэсіўнай і функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай, умець адбіраць моўныя адзінкі адпаведна зместу, стылю, жанру. Напрыклад, толькі афіцыйна-справавому стылю ўласціва вялікая колькасць канцылярызмаў: *прыцягнуць да адказнасці, узяць на кантроль, давесці да ведама*, якія не павінны актыўна выкарыстоўвацца іншымі стылямі, асабліва вуснымі.

Фразеалагічныя нормы – гэта правільнасць ужывання такіх устойлівых адзінак, як фразеалагізмы. Гэта адпаведнасць выбару фразеалагізмаў, веданне іх значэння. Нормы знаходзяць праяўленне пераважна ў мастацкім і гутарковым стылях. Напрыклад, частотнымі з’яўляюцца такія фразеалагізмы, як *балючае месца, тут як тут, душа ў душу, на свае вочы* і інш.

Правільнасць маўлення – асноўная рыса пісьмовай мовы, якая ўласціва найперш такім стылям, як навуковы, афіцыйна-справавы і публіцыстычны. Парушэнне нормаў правільнасці недапушчальна ў гэтых стылях, таму што мова навукі, справаводства, сродкаў масавай інфармацыі – узорная мова, якая не дапускае недакладнасці, бязграмацкасці, некампетэнтнасці, недасведчанасці.

Дакладнасць маўлення

Дакладнасць маўлення – гэта адна з асноўных камунікатыўных якасцей, якая патрабуе сэнсавай адпаведнасці слоў, паняццяў знешнім сітуацыям, рэаліям. Дакладнасць – гэта выкарыстанне адзінак мовы ў тых значэннях, якія замацаваны моўнай практыкай грамадства, напрыклад, у слоўніках, граматыках.

Дадзеная камунікатыўная якасць цесна пераплятаецца з правільнасцю маўлення, асабліва з такімі яе нормамі, як лексічныя і сінтаксічныя. Маўленне любога стылю лічыцца дакладным, калі яго адзінкі (словы, паняцці, тэрміны, фразеалагізмы) ужыты з уласцівым ім

значэннем. Тэкст павінен быць выкладзены такім чынам, каб чытач або слухач успрыняў правільную, канкрэтную, несказоную інфармацыю, таму што недакладнае выкарыстанне аднаго з паняццяў цягне за сабой няправільнае ўспрыняцце ўсяго выказвання.

Дакладнасць маўлення як камунікатыўная якасць у першую чаргу ўласціва навуковаму і афіцыйна-справавому стылям, таму што тут пераважаюць адназначныя словы і выразы, устойлівыя звароты, стандартныя сродкі. Такія кніжныя стылі, як навуковы і афіцыйна-справавы, не дапускаюць парушэння стандартнай структуры ва ўжыванні сінтаксічных канструкцый, азначэнняў, правілаў і т.п. Напрыклад, асцярожнасць трэба праяўляць, ужываючы мнагазначныя паняцці тыпу *ганаровы – ганарысты, балотны і балоцісты, дзелавы і дзелавіты, канструктыўны і канструкцыйны*. Дакладнасць патрабуе рэзка размяжоўваць сінанімічныя паняцці, сачыць за іх спалучэннем з іншымі часцінамі мовы: *якасці ці ўласцівасці, рухомасць ці рух, выкарыстоўваць ці прымяняць*.

Дакладнасць навуковага (навукова-тэхнічнага, навукова-інфармацыйнага) тэксту дасягаецца не толькі за кошт канкрэтнага словаўжывання, але і за кошт такіх рыс, як дакладнасць разлікаў (у матэматыцы, фізіцы), формул, параметраў, навуковых фактаў і г.д. Парушаючы дакладнасць, нельга беспамылкова выканаць чарцёж, рашыць ураўненне, перадаць гістарычныя ці філасофскія факты. Дакладнасць маўлення – адно з цэнтральных паняццяў навуковага маўлення, якому ўласціва строгасць і лексічная дасканаласць.

Нельга абыходзіцца без дакладнасці і ў публіцыстычным стылі, таму што тут у цэнтры ўвагі знаходзяцца факты, навіны паўсядзённага жыцця, паведамленні, адкрыцці, здарэнні, а скажэнне падобнай інфармацыі вядзе да змянення дадзеных, недаверу грамадскасці да тых ці іншых сродкаў масавай камунікацыі.

Дакладнасць можна выявіць і ў мастацкім стылі. Хаця тут і пераважае аўтарскі вымысел, але ў аснову мноства мастацкіх твораў пакладзены дакладныя гістарычныя факты, літаратурнымі героямі могуць быць канкрэтныя гістарычныя асобы.

У гутарковым стылі такая камунікатыўная якасць, як дакладнасць, таксама не перашкаджае, а, наадварот, уносіць у гутарку канкрэтнасць, канструктыўнасць, сцісласць. Для перадачы штодзённых навін, пачуццяў, звестак лепш карыстацца дасканалай і лаканічнай мовай.

Дакладнасць тэксту ў любым стылі заключаецца ў тым, каб моўны матэрыял быў выказаны і правільна, і канкрэтна, і лаканічна. Парушаючы дакладнасць, мы можам парушыць і іншыя камунікатыўныя якасці.

Лагічнасць маўлення

Лагічнасць маўлення – камунікатыўная якасць, якая ўстанаўлівае паслядоўныя, несупярэчлівыя сэнсавыя сувязі паміж часткамі тэксту. Выказванне будзе лагічным у тым выпадку, калі ў ім існуе цесная сувязь асобных кампанентаў: слоў, сказаў, абзацаў. Лагічнае маўленне падпарадкуецца законам логікі, г.зн. законам мыслення грамадства.

Лагічныя сувязі кантэксту наладжваюцца ў галіне сінтаксісу, у сінтаксічных канструкцыях, дзе значнае месца адводзіцца складаным злучнікам: *таму, што; для таго, каб; то і інш.* Адно недакладна ўжытае слова можа парушыць цэласнасць сінтаксічнай або лексічнай сістэмы. Уявім сабе мазаічны малюнак, складзены з мноства асобных частчак. Кожны элемент з’яўляецца часткай ад цэлага, таму каб атрымаць цэласную карцінку, мы павінны кожны асобны кавалачак паставіць на сваё месца.

Лагічнасць як камунікатыўная якасць маўлення ўласціва ў пэўнай ступені ўсім стылям. Яна прымяняецца ў выказваннях, выступленнях, прамовах, артыкулах, падпарадкоўваючыся агульнапрынятаму плану: уступ (уводзіны), асноўная (кульмінацыйная) частка, падагульненне (заклучэнне, вывад). Паміж асобнымі часткамі такой устойлівай кампазіцыі існуе найяснейшая сувязь. Такая схема абавязковая для навуковага тэксту, дзе не могуць парушацца ўзаемасувязі ў ланцужку навуковага доказу, тлумачэння, разважання. Новы матэрыял навуковага стылю абавязкова абавіраецца на ўжо вядомы, вывучаны, засвоены. Па законах логікі размяшчаюцца асобныя раздзелы, параграфы, тэмы і іншыя структурныя адзінкі ў падручніках.

Лагічнасць – абавязковая якасць афіцыйна-справавога стылю. Напрыклад, дакументы, заканадаўчыя тэксты прытрымліваюцца паслядоўнасці ў выкладзе матэрыялу. Асобныя рэквізіты ў фармуляры дакумента размяшчаюцца ў строгім парадку.

Публіцыстычны стыль аб’ядноўвае асобныя навіны ў цэласныя блокі, тэмы, напрамкі. Дзякуючы такой паслядоўнасці можна лёгка выбраць неабходны матэрыял у СМІ: паведамленні паўсядзённага жыцця, палітычныя звесткі, культурныя навіны і т.п.

Мастацкі стыль вельмі своеасаблівы ў разгортванні падзей, раскрыцці зместу, але і тут можна прасачыць пэўную паслядоўнасць: аўтар можа разбіваць тэкст на часткі, аб’ядноўваць у зборы твораў, тамы, трылогіі і г.д. Выклад аўтарскага бачання ў мастацкім творы, фільме, песні падпарадкаваны яго задуме, ідэі, мэце.

Незакончаныя фразы, недаказаная да лагічнага завяршэння думка, адсутнасць паслядоўнасці ў вусным выказванні – гэта толькі некаторыя недахопы гутарковай мовы. Зразумела, што ў вусным маўленні даволі

проста паправіць сказанае, дапоўніць, змяніць, але такое маўленне ўжо нельга назваць лагічным.

Лагічнасць маўлення – гэта ўменне паслядоўна выражаць думкі пры дапамозе сродкаў мовы. Гэтая камунікатыўная якасць дасягаецца праз дакладнае ўжыванне слоў, правільны парадак моўных адзінак, умелы выбар дасканалай сінтаксічнай канструкцыі.

Дарэчнасць маўлення

Маўленне з’яўляецца дарэчным, калі яго моўныя сродкі адпавядаюць тэме паведамлення, зместу, мэтам і ўмовам зносін, а таксама з’яўляюцца даступнымі для аўдыторыі. Дарэчнасць маўлення абавязкова павінна пераплятацца з лагічнасцю і дакладнасцю, таму што яе сутнасць заключаецца ў падборы сродкаў у залежнасці ад тэмы гутаркі, стылю, часу, кантэксту, сітуацыі, узроўню падрыхтаванасці слухачоў ці чытачоў. Дарэчная інфармацыя будзе адпавядаць узросту, інтэлектуальнаму ўзроўню, прафесіі, нават настрою.

Кантэкстуальная дарэчнасць забяспечвае сэнсавое адзінства слоў і словазлучэнняў у кантэксте, не дапускае нематываванае змешванне адзінак. Не змешваюцца ў адным кантэксте словы з жывой, народнай мовы і тэрміналагічная лексіка.

Стылявая дарэчнасць размяжоўвае адзінкі розных функцыянальных стыляў. Напрыклад, нельга ўжываць эмацыянальна-экспрэсіўную лексіку ў навуковым або афіцыйна-справавым стылі. І наадварот, нельга беспадстаўна выкарыстаць канцылярызмы ў мастацкім ці гутарковым стылі.

Сітуацыйная дарэчнасць прадугледжвае выбар моўных элементаў адпаведна канкрэтнай сітуацыі маўлення. У дадзеным выпадку неабходна кіравацца створанымі абставінамі, напрыклад, нечаканым далучэннем новага суб’ядніка, апанента.

Асабіста-псіхалагічная дарэчнасць папярэджвае ад неасцярожнага выказвання, так як недарэчнае слова можа раніць чалавека. Неабходна прадумваць асаблівасці размовы з тым ці іншым суб’яднікам, таму што адны і тыя ж словы або звесткі могуць успрымацца людзьмі абсалютна па-рознаму.

Навуковаму і афіцыйна-справавому тэкстам найбольш характэрны кантэкстуальная і стылявая дарэчнасць, якія гарантуюць адзінства стылю. Абодва стылі вылучаюцца спецыфічнымі моўнымі сродкамі, характэрнымі толькі для іх.

У публіцыстычным стылі недарэчнымі могуць з’яўляцца прастамоўныя словы з аднаго боку, і захапленне спецыяльнай тэрміналогіяй – з другога.

Мастацкі тэкст пераважна кіруецца сітуацыйнай дарэчнасцю, паколькі падбор моўнага матэрыялу павінен дакладна перадаць аўтарскі

настрой, стварыць неабходную сітуацыю, закрануць душу таго, хто будзе ўспрымаць мастацкі твор.

У гутарковым стылі неабходна ўлічваць асабіста-псіхалагічныя рысы, настрой суб'ядніка, яго характар, узрост, тэмперамент. У сяброўскую размову недарэчна ўключаць кніжныя, канцылярскія выразы.

Вельмі часта трапнае і неабходнае ў адным стылі можа стаць памылковым і недарэчным у другім, таму адно з важнейшых патрабаванняў стылістыкі – трымацца адзінства стылю.

Чысціня маўлення

Чысціня маўлення – гэта непрымальнасць адзінак мовы, якія супярэчаць нормам правільнасці. Чысціня (чыстата) маўлення забяспечваецца адсутнасцю ў ім нелітаратурных сродкаў:

- дыялектызмаў або мясцовых слоў (*ровар, балён, бярэць, гавора, пасоля, багон*);
- прастамоўных слоў і выказаў (*скапыціцца, балбатаць, тудою*);
- таўталогіі або слоў-паразітаў (*ну, гэта самае, карацей, значыць*);
- жаргоннай лексікі (*прыкід, крута, жэсць, здаць хвасты*);
- канцылярызмаў і ўстойлівых выказаў (*вялікае значэнне, мець на ўвазе, прыняць рашэнне*);
- індывідуальна-аўтарскіх запазычанняў ці наватвораў (*чао, о-кей, капут, задзіночанне*);
- русізмаў (*дрэўні, цірэ, вучыцель*) і інш.

Навуковы і афіцыйна-справавы стылі не дапускаюць ужывання нелітаратурных сродкаў, акрамя тых выпадкаў, калі такія лексічныя адзінкі становяцца прадметам моўнага даследавання. Але моўныя штампы або канцылярызмы складаюць значную частку мовы дакументаў, напрыклад: *індывідуальны графік, у асобе, на падставе*. Часткова ёсць устойлівыя звароты і ў навуковым стылі: *разам з тым, у тым ліку, у сувязі з тым*. У кніжных стылях назіраюцца паўторы тэрміналагічных паняццяў, таму што большасць тэрмінаў не маюць сінонімаў.

Публіцыстычныя тэксты могуць уключаць асобныя элементы дыялектнай лексікі, напрыклад, рэпартаж з сельскай мясцовасці. Мова журналіста павінна быць непаўторнай, яркай і кожны раз прыцягваць увагу людзей.

Мастацкі і гутарковы стылі ў цяперашні час наадварот характарызуюцца актыўным выкарыстаннем жаргоннай лексікі, дыялектных адзінак. У жывым маўленні патрэбна пазбаўляцца ад моўных штампаў, жарганізмаў, грубых і непрыстойных слоў. Чыстае маўленне сведчыць пра чысціню душы чалавека і чысціню яго думак.

Багацце і выразнасць маўлення

Багацце (разнастайнасць) маўлення – камунікатыўная якасць маўлення, якая выражае максімальнае насычэнне тэксту разнастайнымі моўнымі сродкамі без іх нематываванага паўтарэння. Выкарыстанне актыўнага слоўнікавага запасу ў вусным і пісьмовым маўленні сведчыць пра высокі інтэлектуальны ўзровень асобы, яе дастатковы моўны патэнцыял і багацце думак.

Багаццем маўлення, безумоўна, валодае мастацкі стыль мовы, якому ўласціва і лексічнае, і сінтаксічнае, і інтанацыйнае багацце. Тут умела спалучаюцца рознабаковыя вобразныя сродкі мовы, непрымальнымі з’яўляюцца паўторы. Па разнастайнасці і насычанасці да мастацкага набліжаюцца публіцыстычны і гутарковы стылі. Навуковы вядомы як аднастайны лексічна, сінтаксічна і інтанацыйна, хоць у параўнанні з афіцыйна-справавым ён і імкнецца да разнастайнасці.

Стыль дакументаў, справаводства, заканадаўчых і юрыдычных тэкстаў устойлівы, лаканічны, з абмежаваным наборам лексічных сродкаў. Выкарыстанне моўных штампаў вядзе да поўнай стандартызацыі дакументаў, да ўжывання трафарэтных выразаў і аднатыпных сінтаксічных канструкцый.

Выразнасць маўлення – камунікатыўная якасць, якая выклікае цікавасць, увагу, інтарэс, прыцягвае чытача ці слухача сваімі ўласцівасцямі, вербальнымі і невербальнымі элементамі. У выразным кантэксце ўдала размеркаваны структурныя часткі, прадуманы сінтаксічныя канструкцыі, падабрана інтанацыйнае афармленне.

Выразнасць павінна праяўляцца не толькі ў мастацкім ці публіцыстычным стылях, але і ў іншых стылях, паколькі гэтая камунікатыўная якасць сінанімічная такім паняццям, як даступнасць, яснасць, зразумеласць, успрымальнасць. Выразнасць забяспечваецца выбарам моўных сродкаў, інтанацыйнай арганізаванасцю вуснага ці пісьмовага матэрыялу.

Навуковы і афіцыйна-справавы стылі не патрабуюць эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі, таму выразнасць іх маўлення ствараецца за кошт дакладнага слова- і тэрмінаўжывання, правільнай будовы сказаў, адпаведнай структуры тэксту. У гутарковым, мастацкім і публіцыстычным значную выразнасць надаюць вобразныя сродкі мовы (эпітэты, параўнанні, метафары), а таксама дапаможныя элементы (міміка, жэсты, інтанацыя).

Выразнасць цесна звязана з багаццем маўлення і ўключае веданне дакладнасці, правільнасці, лаканічнасці – словам, усіх камунікацыйных якасцяў. Ступень выразнасці маўлення залежыць ад індывідуальнасці асобы, яго моўнага патэнцыялу, інтэлектуальнага багацця, зацікаўленасці самой тэмай.

Асновы маўленчага этыкету і культуры зносінаў

Асновай культуры маўлення з'яўляецца правільнасць (веданне і дакладнае выкарыстанне літаратурных нормаў мовы), а таксама ўменне чалавека выбіраць і сумленна ўжываць тыя элементы адзінай сістэмы моўных сродкаў, якія дазваляюць прамоўцу найлепшым чынам забяспечыць дасягненне мэты камунікацыі. Асновай жа маўленчага этыкету і культуры зносінаў з'яўляецца веданне і выкананне правілаў паводзінаў у самых розных жыццёвых сітуацыях.

Маўленчыя паводзіны рэгулююцца маўленчым этыкетам. **Маўленчы этыкет** – гэта сукупнасць распрацаваных правілаў маўленчых паводзінаў ва ўстойлівых сітуацыях зносінаў (сустрэчы, развітанні, прадстаўленні, прабачэнні, падзякі і г.д.), а таксама сістэма маўленчых формул камунікацыі, абумоўленая традыцыямі, нормамі маралі. Правілы маўленчых паводзінаў, формулы камунікацыі прымяняюцца з мэтай устанавіць і падтрымаць кантакт з суб'яседамі.

Маўленчы этыкет, як і агульная культура ўзаемінаў, пачынаецца з элементарных паняццяў: як чалавек зайшоў, паглядзеў, як прывітаўся, як і на якой мове загаварыў, які тон і інтанацыя выказвання, міміка, жэсты і інш. Адукаваны чалавек павінен бездакорна валодаць тэхнікай мовы, сваёй паставай, жэстамі. Да таго ж само маўленне павінна быць вымерана да драбніц, пачынаючы ад слоўнага націску і да стылістычных патрабаванняў.

Такім чынам, маўленчы этыкет і культура зносінаў вучыць не крыўдзіць чалавека, не зніжаць яго вартасці, выражаць сваю павагу, а самымі важнымі патрабаваннямі прымянення формул маўленчага этыкету з'яўляюцца ветлівасць і добразычлівасць.

ПРАКТЫЧНЫ МАТЭРЫЯЛ

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

1. *Складзіце храналагічную табліцу асноўных этапаў фарміравання і развіцця беларускай мовы.*

2. *Дапішыце сказы, дапоўніўшы іх інфармацыяй.*

1) Беларуская мова адносіцца да ... моўнай сям'і ... групы ... падгрупы. 2) На тэрыторыі Беларусі ў XI–XII стст. існавалі такія буйныя цэнтры старажытнага пісьменства, як ... . 3) На працягу XIV ст. уся тэрыторыя сучаснай Беларусі ўвайшла ў склад ... . 4) Пераклад і выданне на Беларусі рэлігійнай літаратуры звязаны з дзейнасцю такіх выдатных пісьменнікаў-асветнікаў, як ... . 5) У ... годзе Варшаўскі Сейм канстатуе, што ў справаводстве Княства ўсе дакументы павінны складацца на польскай мове. 6) У ... годзе загадам Мікалая I на Беларусі ў якасці афіцыйнай уводзіцца руская мова. 7)) У ... годзе быў прыняты Закон “Аб мовах у БССР”, паводле якога беларуская мова стала ... .

3. *Якіх славурых беларускіх асветнікаў вы ведаеце? Лёс ці дзейнасць каго з іх былі звязаны з Брэстчынай? Падрыхтуйце паведамленне пра аднаго з вядомых асветнікаў Беларусі.*

4. *Лексічныя значэнні якіх слоў тлумачацца ў дадзеных сказах?*

1. Спартыўнае спаборніцтва на веласіпедах на трэку, шашы ці перасечанай мясцовасці. 2. Сукупнасць збудаванняў, якія знаходзяцца на адной тэрыторыі. 3. Спартсмен, які выступае ў веласіпедных гонках, у аўтамабільных, матацыклетных спаборніцтвах. 4. Мехаічнае ўздзеянне спецыяльнымі прыёмамі на тканкі і органы чалавека пры дапамозе апарата ці рук. 5. Спартсмен, які ўдзельнічае ў фінальнай частцы спартыўных спаборніцтваў, якая вызначае пераможцу. 6. Графічна зарэгістраваная крывая паказчыкаў сардэчнай дзейнасці. 7. Навука аб удасканалванні здароўя, заканамернасцях і механізмах яго фарміравання, захавання і ўмацавання. 8. Адзінаборства рукамі на спецыяльна абсталяваным стале. 9. Спартыўны снарад, які дазваляе высока ўзлятаць пасля адштурхоўвання. 10. Адна з самых масавых форм ранішняй гігіенічнай гімнастыкі.

Словы для даведак: *велагонка, кардыяграма, гонічык, спартыўны комплекс, валеалогія, зарадка, армрэслінг, масаж, батут, фіналіст.*

5. *Утварыце словазлучэнні з прыведзенымі назоўнікамі такім чынам, каб паказаць, што гэтыя назоўнікі з'яўляюцца мнагазначнымі.*

Зямля, канал, корань, маса, хлеб, фігура.

6. *Да наступных словазлучэнняў падбярыце такія, у якіх выдзеленыя словы ўжываліся б у пераносным значэнні.*

Халоднае паветра, **светлая** сукенка, **салодкі** хлеб, **хвост** рыбы, **крык** дзяцей, **залаты** пярсцёнак, **шырокае** поле, **чорная** ноч, **здаровае** сэрца, **каменны** вугаль.

7. *Знайдзіце ў сказах сінонімы і вызначце іх тып. Дапоўніце сінанімічныя пары ўласнымі прыкладамі.*

1. Вецер вые, не сціхае, дзіка ў коміне шуміць (Я. Колас). 2. Зноўку ступаю знаёмымі сцежкамі, тымі, што крочыў на золку заўжды (Р. Барадулін). 3. Змоўклі, пахаваліся птушкі, зніклі гуллівыя матылькі (Л. Калодзежны). 4. І зноў балоты, балоты, балоты – адвечная, непрыступная дрыгва, багна. Ступі сюды – уцягне, заблытае, засмокча (Б. Сачанка). 5. Мяккія, ласкавыя гукі стройным сугалоссем паліліся па пакоі (Я. Колас). 6. Такое ўражанне, што ён некуды вечна бяжыць і спяшаецца, каб не спазніцца (Я. Скрыган). 7. Сцежка ў вёску бяжыць, пяцляе паміж надрэчных кустоў (Я. Брыль).

8. *Складзіце сінанімічныя рады да прыведзеных слоў.*

Аснова, балота, дарога, ісці, мала, прастор, прыгожы, радзіма, смутак, хутка, шмат, ясны.

9. *Перакладзіце тэкст на беларускую мову, выберыце з прапанаваных у дужках сінонімаў той, які найбольш падыходзіць па сэнсе.*

Одно из особенностей аквааэробики (является, можно считать, констатируется) выполнение упражнений в горизонтальном и вертикальном положениях тела на глубокой и мелкой воде. При этом (работают, движутся) практически все мышцы тела, что (стимулирует, облегчает) гармоничное развитие мускулатуры и глубокое диафрагмальное дыхание и взвешенное состояние тела – всё это (помогает, способствует, содействует) притоку крови к сердцу и в целом существенно стимулирует подвижности в основных суставах. Давление воды на подкожное венозное русло (облегчает, поддерживает) его работу. Поэтому занятия аквааэробикой при соответствующей дозировке (допустимы, полезны) для людей с ослабленным сердцем и (рекомендуются, предлагаются, могут использоваться) как одно из средств укрепления сердечно-сосудистой системы (А. Фурманов).

10. *Падбярыце да наступных запазычаных слоў сінанімічныя назвы беларускай мовы.*

Антракт, афсайд, аўтсайдар, баланс, вакантны, галкіпер, дэфект, прагрэс, рэферы, сімптом, спрынтар, стаер, сурагат, траўма, фальшывы, фіяска, фол, форвард, эвалюцыя.

11. *Прачытайце прыказкі, вызначце ролю антонімаў. Прывядзіце ўласныя прыклады прыказак, у складзе якіх ёсць антонімы.*

- 1) Блізка відаць, ды далёка дыбаць.
- 2) За што купіў, за тое і прадаю.
- 3) Корань навукі горкі, ды плады ад яго салодкія.
- 4) Назад кінь, наперадзе знойдзеш.
- 5) Новае сітка на калочку вісіць, а старое пад лаваю ляжыць.
- 6) Рыхтуй сані летам, а калёсы зімой.
- 7) Чорнае да белага не прышываюць.

12. *У прыведзеных словазлучэннях замяніце прыметнікі антанімічнымі. Атрыманыя словазлучэнні запішыце.*

Выпадковая сустрэча, вялікі вадаём, глухі голас, горкі лёс, горкі сок, густы лес, добры час, знешняя сіла, людная вуліца, натуральнае валакно, пазітыўны фактар, сінхронныя рухі, сапраўдны подпіс, лёгкая перамога, свежае паветра, свежыя сілы, моцны штуршок, моцны дождж, шчырыя адносіны, апошні забег.

13. *Дакажыце, што прыведзеныя словы з'яўляюцца амонімамі. Складзіце словазлучэнні ці сказы, ужыўшы амонімы з розным значэннем.*

Блок, бокс, дысцыпліна, забег, соты, ладдзя, падарожнік, рана, стойка, тэрмін, пара, соль, шашка.

14. *Раскрыйце і параўнайце значэнні сугучных слоў беларускай і рускай моў. Як называецца такая з'ява? Дапоўніце рад уласнымі прыкладамі.*

Адказаць – отказать, дыван – диван, нядзеля – неделя, пакой – покой, рэч – речь, справа – справа, чуць – чуть.

15. *Выберыце з прапанаваных у дужках слоў дакладнае, правільнае ў лексіка-семантычных адносінах.*

Аўтамабіль (гоначны, гончы), вадапад (горны, гарысты), выезд (аперацыйны, аператыўны), галінкі (яловыя, ялавыя), глеба (гліністая, гліняная), зала (чытальная, чытацкая), забег (адзіночны, адзіны), званне (ганаровае, ганарлівае), культура (музыкальная, музычная), ноч (жніўная, жнівеньская), сад (яблычны, яблыневы), стан (афектыўны, эфектны).

16. *Раскрыйце значэнні наступных паронімаў, складзіце з імі сказы (5-6 на выбар).*

Адзіны – адзіночны, кваліфікаваны – кваліфікацыйны, раўт – раўнд, рэальны – рэалістычны, суцешыць – суцішыць, трэніраваны – трэніровачны, факультатыўны – факультэцкі, фундаментальны – фундаментны, шпажыст – шпажнік, эфектны – эфектыўны.

17. *Прачытайце наступныя архаізмы і замяніце іх сучаснымі актыўнаўжывальнымі словамі.*

Асадка, вакацыі, выя, вятрыла, глёбус, дружина, іспыт, ланіты, лгар, пілігрым, процант, сеча, фундатар, чада, чало.

Словы для даведак: бой, вандроўнік, ветразь, войска, глобус, дзіця, канікулы, лгун, лоб, працэнт, ручка, спонсар, шчокі, шыя, экзамен.

18. *Выпішыце з часопіса ці з газеты тэкст (6–8 сказаў), у якім ёсць неалагізмы. Растлумачце іх значэнне (пры неабходнасці звярніцеся да тлумачальнага слоўніка).*

19. *Прачытайце тэкст. Выпішыце 10 агульнаўжывальных слоў і 10 тэрмінаў. Дапоўніце кожную групу слоў уласнымі прыкладамі.*

Спартыўнае плаванне аб'ядноўвае плаванне на пэўныя дыстанцыі, падводнае, сінхроннае (мастацкае), гульнявое, прыкладное, частка пяцібор'я, трыятлона і іншых шматбор'яў. Плаванне на спартыўнай дыстанцыі ўключае спаборніцтвы на дыстанцыі ад 50 да 1500 м спосабамі кроль, кроль на спіне (вольны стыль), брас, батэрфляй (дэльфін), комплекснае плаванне.

Кроль, ці вольны стыль, – самы хуткі спосаб плавання. Брас падобны да рухаў жабы. Гэты стыль не вельмі хуткі, але дзякуючы прастаце і эканамічнасці рухаў ім можна праплысці вялікую адлегласць. Практычнае прымяненне плавання на спіне даволі нязначнае, і карыстаюцца ім, каб атрымаць псіхічную і мышачную разрадку пасля плавання іншымі стылямі. Да таго ж плаванне на спіне небяспечнае, паколькі плывец дрэнна арыентуецца і не бачыць таго, што адбываецца ў вадзе. “Батэрфляй” у перакладзе з англійскай мовы абазначае ‘матылёк’. Сапраўды, рукі плыўца падымаюцца над вадой, быццам крылы. Па хуткасці батэрфляй уступае толькі кролю. Гэты стыль патрабуе вялікай фізічнай сілы, і таму плыўцы, якія спецыялізуюцца ў батэрфляі, заўсёды выдзяляюцца магутным целаскладам.

Гульнявое плаванне – рухавыя гульні (воднае пола і інш.). Прыкладное плаванне – ныранне ў даўжыню і на глыбіню, выратаванне на вадзе, пераадоленне водных перашкод (В. Джухунян).

20. *Размяжуйце словы паводле сферы выкарыстання.*

Дзень, зрэзацца, шпора, праца, эліпс, капаніца, гімназія, масаж, дарога, бартэр, ровар, бяроза, тэарэма, радзіма, атлетыка, пятак, бегчы, бюджэт, антысептыка, чыгунка, пасоля, вясёлы, плаваць, праграма, косінус, шэф, дыск.

21. *Вызначце, да якой тэрмінасістэмы адносяцца наступныя групы слоў.*

Агульная ўласнасць, грамадзянства, жыллёвы кодэкс, іск, касацыйная скарга, суб'ект права, цывільны працэс, юрыдычны акт;
гіграфіты, ліставы лес, міжвідавая барацьба, папуляцыя, паўзуны, прадукцэнты, разнастайнасць відаў, спадчыннасць;
падарожжа, маршрут, рюкзак, кампас, спальны мяшок, ліхтарык, тапаграфічная карта, кантынент, горны хрыбет;
кісларод, рэакцыя, хімічны рэактыў, мадыфікаваны, дэнатурацыя бялкоў, гліколіз, трыкарбанатавая кіслата;
абарачальнасць, авердрафт, валютны курс, дапушчальны прыбытак, зменная цана, кантракт, рэнтабельнасць, спекуляцыя;
велакрос, гімнастыка, траўма, лыжная акрабатыка, спартыўная падрыхтоўка, сінхроннае плаванне, фізічная культура.

22. *Прыведзіце прыклады тэрміналагічных словазлучэнняў, у склад якіх уваходзяць наступныя тэрміны.*

Актыўнасць, алімпіяда, арганізм, вітаміны, ген, гімнастыка, гульня, малекула, мембрана, метад, першыństwo, плаванне, працэс, рэакцыя, стадыя, схема, тэорыя, удар, функцыя.

23. *Карыстаючыся “Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы” і “Слоўнікам іншамовных слоў” А.М. Булыкі, вызначце, з якой мовы запазычаны наступныя словы.*

Арганізм, бронза, буліт, веласіпед, гол, гольф, донар, допінг, медаль, мускулатура, пенальці, прэтэндэнт, спрынтар, табло, тайм-аўт, хет-трык, фінал, футбол, цырымонія, штанга, экскурсавод, турыст.

24. *Падбярыце да прыведзеных слоў агульнаўжывальныя адпаведнікі. Як называюцца такія словы? Чым яны адрозніваюцца ад тэрмінаў і прафесіяналізмаў?*

Абітура, абламацца, аўтамат, батанік, жэсць, заваліцца, качалка, курсач, лаба, лох, малаток, пара, тачка, угараць, яшчык.

25. *Вызначце спосабы ўтварэння наступных тэрмінаў.*

Алімпійскія гульні, велакрос, водалячэнне, вянознасць, гідрааэробіка, фізічная культура, трываласць, гоншчык, гразелячэнне, задышка, інструктар-метадыст, сардэчная недастатковасць, наезнік, трохбор'е, бег, узважванне, вынослівасць, фізічная стома, нахіл, электратэрапія.

26. *Перакладзіце тэкст на беларускую мову, падкрэсліце у ім 6-7 тэрмінаў, вызначце іх спосаб утварэння.*

Выносливость как физическое качество связана с утомлением, поэтому в самом общем смысле её можно определить так: выносливость – это способность противостоять утомлению. Предмет нашего рассмотрения – физическое утомление, непосредственно связанное с разновидностями мышечной работы, а следовательно, с различными видами выносливости. Различают два вида выносливости – общую и специальную.

Общая выносливость – это способность выполнять работу с невысокой интенсивностью в течение продолжительного времени за счёт аэробных источников энергообеспечения.

В этом определении свойство невысокой интенсивности весьма условно (для одного данная нагрузка может считаться невысокой интенсивности, а для другого – высокой). Признак аэробного энергообеспечения работы является определяющим. Воспитанию общей выносливости служат циклические упражнения (продолжительный бег, передвижение на лыжах, плавание, велосипед).

27. *Перакладзіце словы з рускай мовы на беларускую і вызначце асаблівасці беларускага асваення запазычаных слоў.*

Аудитория, гроссмейстер, депутат, Евгений, йод, квартира, лидер, масштаб, олимпиада, календарь, регби, риск, трио, фельдшер, тир, юмор.

28. *Утварыце словы з часткамі:*

аўта- (сам), **бія-** (жыццё), **бодзі-** (цела), **дайв-** (ныраць), **мікра-** (малы), **інтэр-** (паміж), **гідра-** (вада), **звыш-** (вельмі), **міні-** (невялікі), **прома-** (рэкламны), **спа-** (гідратэрапеўтычны), **экспрэс-** (тэрміновы).

29. *Запішыце слоўнікі, якімі б вы карысталіся, каб:*

а) вызначыць лексічнае значэнне слоў; б) адказаць на пытанне аб паходжанні слова; в) вызначыць, ад якой асновы ўтворана слова; г) праверыць правільнасць вымаўлення слова; д) вызначыць значэнне ўстойлівых спалучэнняў слоў; е) перакласці словы з беларускай мовы на рускую; ж) падабраць сінонімы да слова.

30. *Вызначце від інтэрферэнцыі ў наступных словах і словазлучэннях. Выпраўце моўныя памылкі.*

Вазьміце гэта на заўвагу, верба, гаварыць тым жа языком, гарбата лімонны, каўбаса абыкнавенная, кропка гледжання, некалькі часоў, не ўласцівыя для маёй гаворкі словы, пакупайце гарачы хлеб, расліннае масла, станоўчы рэзультат, старшы сын.

31. *Перакладзіце словы на беларускую мову. Знайдзіце разыходжанні ў формах роду, ліку.*

Вес, дверь, движение, доказательство, зрение, клубника, лицо, медаль, накипь, насыпь, окись, отношение, оттенок, пар, подпись, пол, пыль, свет, средство, тень, черника, яблоко.

32. *Вызначце род назоўнікаў і запішыце іх парамі на беларускай і рускай мовах.*

Адбітак, вынік, дадатак, колькасць, ланцужок, лік, напрамак, падзея, паўтор, прастора, прымета, раўнавага, роздум, розніца, справаздача, струмень, уласцінасць.

33. *Знайдзіце сказы, у якіх ёсць памылкі ў дапасаванні і кіраванні. Перабудуйце сказы правільна.*

1. Сёння мне патрэбна было схадзіць за хлебам. 2. Марынка першы раз стаяла ў мікрафона. 3. Дом быў пабудаваны на пяць паверхаў. 4. Хлеб завозілі два разы ў тыдзень. 5. Ганька вельмі здзівілася ўбачанаму. 6. Падарунак быў выбраны па сваім густу. 7. Больш сарака гадоў маці працавала ў школе. 8. Кіламетрах у пяці ад горада быў лес. 9. Па вынікам алімпіяды вучні не здавалі экзамены. 10. Няма к каму звярнуцца з просьбай.

34. *Устаўце прапушчаныя літары і растлумачце іх правапіс.*

1) Лід..р, камп'ют..р, аранж..рэя, т..орыя, шніц..ль, магіст..рскі, прынт..р, Од..р, Юпіт..р, пр..амбула, лат..рэя, р..бро, р..візія, д..фект.

2) Партфолі.., л..пух, сп..рыш, ф..льга, п..літэхнічны, п..ўнагалосны, табл.., мал..чнакіслы, св..еасаблівы, ст..галосы, ст..градусны, м..тадор, шт..раніцы, м..татрэк, к..нтратака, ф..таздымак, ф..таграфаваць, Гарацы.., кр..вацёчны, м..нагібрыд, тры.., пульс..метр, зак..назнавец, прафк..м, газпр..м.

3) Камп..тэнтны, дз..сятка, прэз..нтацыя, б..йдж, в..лікасвецкі, в..лікадзяржаўны, земл..ўласнік, кал..ктыў, в..ласіп..дыст, с..мнаццаць, шасцідз..сяты, семдз..сят, вас..мнаццаты, к..фір, він..грэт, тыс..чны, у кал..ндары, в..б-сайт, рады..сігнал, рады..хімія, рады..актыўнасць.

35. *Перакладзіце словы на беларускую мову і растлумачце правапіс т-ц, д-дз.*

Тема, термин, общество, дисквалификация, академия, аплодисменты, декан, федерация, командировка, текст, делегация, демократия, тепло, издательство, век, детство, дистиллированный, терпеть, диспропорция, тираж, дисгармония, технический, твёрдый.

36. *Спішыце, дзе трэба, устаўце мяккі знак або апостраф.*

Ціхен..кі, мен..шы, дзес..ці, творчас..ць, прайс..ці, снежан..скі, п..еса, шэсц..сот, чамус..ці, дз..веры, ледз..ве, с..мешны, аб..ект, людз..мі, сядз..це, лёген..ка, ліпен..скі, аб..ём, аген..чык, чац..вёрты, фантан..чык, здароў..е, дзевяц..сот, стан..це, кудыс..ці, радас..ці, будз..це, дз..ве, студзен..скі, дас..е, міл..ён, здарэн..не, здол..нас..ць, камус..ці.

37. *Падзяліце словы для пераносу.*

Размова, соль, басейн, насенне, ДАІ, маўчаць, юнак, просьба, адзнака, факультэт, кампраміс, рэгбі, атака, 100 кг, Я. Брыль, праўда, праверыць, зборка, прызма, спецыфіка, дзеянне, спрынтар, суддзя, загадчык, стагоддзе, лічба, ААН, прыклад, яма, лячэнне, квадрат, манеж, плаванне, ясны, ежа, камісія, абгон, ехаць, аджацца.

38. *Данішыце, дзе патрэбна, прыстаўныя зычныя і галосныя.*

..усаты, ..ржаны, ..аблокi, ..узел, ..умова, ..окіс, ..узкі, ..мгла, ..учэнне, ..ордэн, ..азёрны, на..огул, ..учань, пры..мчацца, ..ахова, ..усечаны, ..ачэй, ..эты, ..Ольга, ..асенні, па..ук, ..участак, ..угал, ..учоны.

39. *Устаўце прапушчаныя літары, растлумачце правапіс і, ы, й.*

Супер..гра, гіпер..нфляцыя, за..рдзець, луста ..ржанога хлеба, дождж ..мжэў, дэз..нфармацыя, звыш..мклівы, без..ніцыятыўны, па..менна, пра..люстраваць, між..нстытуцкі, контр..гра, дзярж..нспекцыя, па..мчацца, пера..маць, пра..сноваць, спад...лба, спад..спаду, спадзявацца на вы...грыш, хада...ніцтва, не..стотна.

40. *Спішыце, скараціце, дзе трэба у.*

А(у, ў)т, бакала(у, ў)р, бра(у, ў)нінг, опі(у, ў)м, а(у, ў)дыторыя, со(у, ў)с, са(у, ў)на, ра(у, ў)нд, рады(у, ў)с, а(у, ў)дытар, тры(у, ў)мф, ра(у, ў)т, калёкві(у, ў)м, а(у, ў)кцыён, сакса(у, ў)л, архівары(у, ў)с, ска(у, ў)т, а(у, ў)гіевы стайні, га(у, ў)птвахта, поды(у, ў)м, новае шо(у, ў), шо(у, ў)мен, дзяржаўны (у, ў)ніверсітэт, кло(у, ў)н, но(у, ў)-ха(у, ў), но(у, ў)бук, тэлешо(у, ў), Брэсцкая (у, ў)нія, кошта(у, ў)тварэнне, падысці да (у, ў)рны, ба(у, ў)л, дзяўчынка-(у, ў)нікум, гучнае “(у, ў)ра”.

41. *Перакладзіце словы на беларускую мову. Знайдзіце разыходжанні ў граматычных формах (род, лік).*

Брусніка, вес, дверь, движение, доказательство, зрение, клубника, лицо, медаль, накипь, насыпь, окись, отношение, оттенок, пар, подпись, пол, пыль, свет, средство, тень, черника, яблоко.

42. *Вызначце род назоўнікаў і запішыце іх парамі на беларускай і рускай мовах.*

Дадатак, колькасць, ланцужок, лік, напрамак, падзея, паўтор, прастора, прымета, раўнавага, роздум, розніца, справаздача, струмень, уласцінасць.

43. *Да прапанаваных назоўнікаў падбярыце прыметнікі, з 3-4 словазлучэннямі (на выбар) складзіце сказы.*

Табло, трыко, рэферы, дзюдо, дэрбі, каноэ, каратэ, Пеле, кіmano, Корбут, Токіа, Солт-Лейк-Сіці, ФІФА, НБА, НХЛ, турнэ, Ранальда, імпрэсарыя, Сочы.

44. *Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Назавіце назоўнікі: а) якія маюць форму толькі адзіночнага ліку, б) якія маюць форму толькі множнага ліку, в) якія маюць форму множнага і адзіночнага ліку.*

Магний необходим для активности ряда ключевых ферментов, обеспечивающих метаболизм организма. Магний участвует в поддержании нормальной функции нервной системы и мышцы сердца; оказывает сосудорасширяющее действие; повышает двигательную активность кишечника, что способствует выделению шлаков из организма.

Магнием богаты в основном растительные продукты. Большое количество его содержат пшеничные отруби, различные крупы, бобовые, урюк, курага, чернослив. Мало магния в молочных продуктах, мясе, рыбе, макаронных изделиях, большинстве овощей и фруктов.

45. *Выпішыце назоўнікі, якія ўжываюцца толькі ў форме множнага ліку. Ад назоўнікаў, што засталіся, утварыце формы адзіночнага ліку.*

Нажніцы, рукавіцы, высеўкі, агуркі, дарогі, шахматы, хованкі, перагаворы, прыцемкі, Ляхавічы, Івацэвічы, кусты, грошы, заводы, дровы, мінчане, гусі, бровы, клавішы, вершы, нябёсы, вушы, дажынкi, жмуркі, уваходзіны, агледзіны, птушаняты, дзеці, імёны, плямёны, Смалявічы, солі (калійныя), людзі, каласы, адгалоскі, верасы, дзверы, куранты, удары, сані, галасы, лыжы, бабры, гаспадары, крыніцы, воды (нейтральныя).

46. *Пастаўце словазлучэнні ў форме роднага склону адзіночнага ліку.*

Алімпійскі агонь, цікавы баскетбол, бегавы крок, беларускі дзесяціборац, вялікі жаль, дысцыплінарны штраф, апошні заезд, лыжны марафон, моцны штуршок, гарысты рэльеф, балявы парог, сінхранізм рухаў, моцны стрэс, сусветны велатур, хуткасны бар'ер, штучны басейн, лік гульні, вучэбны дапаможнік, метад уздзеяння, кіламетр дыстанцыі.

47. *Складзіце словазлучэнні, ужыўшы прыведзеныя назоўнікі ў форме меснага склону. Параўнайце канчаткі дадзеных назоўнікаў у рускай і беларускай мовах.*

Апарат, баксёр, бялок, вугал, здароўе, здраўніца, конь, круг, лік, лозунг, масаж, мяжа, мяч, начлег, парог, разбег, рюкзак, рух, скачок, спартсмен, спрынт, стадыён, станцыя, суддзя, трэнер, цела, фітнэс.

48. *Запішыце назоўнікі ў творным склоне адзіночнага ліку, патлумачце правапіс канчаткаў.*

Кураня, велічыня, Драгічын, дачка, Купала, Кузьма, дзядуля, дарога, Людміла, бабуля, бусляня, Мазыр, Віцебск, Міця, старшыня, Мікола, стрэмя, племя, дзіця, запявала, тамада, Марына, Крапіва, Шчара, Сакалова Таццяна, Асіпенка Пятро.

49. *Запішыце па 2-3 поўныя назвы:*

- вышэйшых органаў заканадаўчай, выканаўчай ці судовай улады;
- ганаровых званняў і высокіх узнагарод;
- навучальных устаноў;
- газет і часопісаў;
- традыцыйных, дзяржаўных ці рэлігійных святаў.

Растлумачце напісанне вялікай літары.

50. *Пры дапамозе суфіксаў утварыце ад прапанаваных назоўнікаў прыметнікі. Растлумачце правапіс суфіксаў прыметнікаў.*

Асветнік, Баранавічы, беларус, возера, восень, гігант, глыбіня, дрэва, Ірландыя, Карэя, мадэль, Парыж, Палессе, пералёт, радасць, рыбак, сістэма, склад, спорт, Тыбет, француз, чэх, шкло, юнак.

51. *Утварыце ад дадзеных прыметнікаў формы вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання прыметнікаў. Растлумачце, калі ўтварэнне дадзеных формаў не магчыма.*

Бацькоўскі, вусаты, гразевы, двухкрокавы, добры, зялёны, ліпкі, лячэбны, моцны, нізкі, новы, псіхічны, разумны, фіялетава, цікавы, цяжкі.

52. *Перакладзіце сказы на беларускую мову. Запішыце. Параўнайце формы ступеняў параўнання прыметнікаў у рускай і беларускай мовах.*

Нет ничего более изобретательного, чем природа (Цицерон). Нет ничего красивее хорошо возделанного поля (Цицерон). Счастливее всех тот, кто зависит только от себя (Цицерон). Мудрость сильнее рока (Вергилий). Чужим милее наше, а чужое – нам (Публилий Сир). Много прощая, сильный становится ещё сильнее (Публилий Сир). Сильнее тот, кто первый (Гораций) (Энциклопедия афоризмов).

53. *Утварыце ад лічэбнікаў з назоўнікамі складаныя прыметнікі і падбярэце да іх адпаведныя назоўнікі.*

Узор выканання: 45 год – саракапяцігадовы юбілей.

3 гадзіны, 12 кіламетраў, 27 градусаў, 500 грам, 50 тон, 30 працэнтаў, 82 кватэры, 2 сутак, 7 паверхаў, 100 метраў, 9 тамоў.

54. *Запішыце лічбы словамі ў патрэбным склоне.*

Н. скл. – 11; 50; 300; Р. скл. – 4; 90; 700; Д. скл. – 3; 10; 800; В. скл. – 19; 77; 900; Т. скл. – 40; 87; 100; 265; М. скл. – 357; 490.

55. *Спішыце тэкст, запісваючы лічбы словамі. Растлумачце напісанне спалучэнняў назоўнікаў з лічэбнікамі.*

Канадскі горад Ванкувер быў гаспадаром XXI зімовых Алімпійскіх гульняў 2010 года. Частка спаборніцтваў праходзіла за 126 км на поўнач, у мястэчку Уістлер. Там спаборнічалі гарналыжнікі, двухборцы, а таксама адбыліся паралімпійскія старты (12–21 сакавіка 2010 г.) Упершыню ў гісторыі зімовых Гульняў цырымоніі адкрыцця і закрыцця прайшлі пад дахам – на стадыёне BC Place-Arena, які змяшчае 57 330 гледачоў.

У Алімпіядзе прынялі ўдзел 2,5 тысячы атлетаў з 82 краін свету ў 7 відах спорту, падзеленых на 15 дысцыплін, было разыграно 86 камплектаў узнагарод (І. Усенка).

56. *Перакладзіце на беларускую мову наступныя словазлучэнні з лічэбнікамі. Параўнайце формы лічэбнікаў і назоўнікаў у рускай і беларускай мовах.*

В трёх километрах от города, двести двадцать три километра, три пятых населения, завтра – 12 ноября, ему более пятидесяти лет, семеро спринтеров, половина седьмого утра, три студента, два первых дня, шесть целых и две десятых килограмма, три окна, менее двухсот лет, хватит дня на два, в шестом часу, целых три длинных года.

57. *Знайдыце спалучэнні слоў, у якіх дапушчаны памылкі. Запішыце правільна.*

Дзве новых цацкі, з дзвюмястамі шасцюдзесяцю трымя кнігамі, у паўтарах вёдрах, чатыры новыя ручкі, два цэлых і пяць дзесятых працэнта, адзін цэлы і чатыры дзесятых літра, з чатырыста пяцідзесяці трох сталаў, двухстам пяцідзесяці двум вучням, сямнаццацю вербамі, з двумастамі дванаццацю сшыткамі, другая частка большая першай, чатыры цэлых і сем дзевярых гектара, у тромстах сорок двух тонах, адзін цэлы і шэсць сотыя кілаграма, са сто пяцюдзесяцю тысячамі гектарамі, нуль цэлыя і пяць дзесятых працэнта, пад адзін цэлы і тры дзесятых працэнтаў, першая частка большая за другую.

58. *Выпраўце памылкі ва ўжыванні займеннікаў. Сказы запішыце правільна.*

1. Сёння зранку купілі цябе новую цёплую куртку. 2. З гадамі я навучылася больш цаніць сабе самую. 3. Трэба было набыць сабе новы слоўнік. 4. Я пазнаю табе ў нашым сыне. 5. Табе ніколі не цікавілі мае праблемы. 6. Заўтра я зайду да цябе. 7. Дзякую вас, што выслухалі мяне. 8. Ён пачуў у сябе прыліў вялікай сілы. 9. Ганна ведала сабе, верыла сябе. 10. Нічыпар супакоіўся, павесялеў, здолеў узяць сабе ў рукі. 11. Маці не знаходзіла сабе месца. 12. Ён быў цяпер сам па сябе сярод поля і сярод дарог.

59. *Перакладзіце словы на беларускую мову. Растлумачце выкарыстанне суфіксаў у беларускамоўных дзеясловах.*

Балансировать, гармонировать, деградировать, жонглировать, инспектировать, информировать, классифицировать, контролировать, корректировать, культивировать, ликвидировать, ориентировать, пасировать, планировать (план), реагировать, типизировать, финишировать, формировать, функционировать, шокировать.

60. *Перакладзіце наступныя сказы на беларускую мову. Назавіце спосабы перакладу дзеепрыметнікаў з рускай мовы на беларускую.*

1. В виде очищенных препаратов белковые аминокислоты представляют собой белые кристаллические вещества: сладкие, горькие или не имеющие вкуса. 2. Спортивная гимнастика – один из древнейших видов спорта, включающий в себя соревнования на различных гимнастических снарядах, а также в вольных упражнениях и опорных прыжках. 3. Признак, проявляющийся у гибридов в первом поколении, называется доминантным. 4. Суточная потребность человека в углеводах зависит от возраста, выполняемой работы и колеблется от 450 до 630 г. 5. Изменения организмов, приобретенные в течение жизни в ответ на изменения условий, наследуются. 6. Для легкоатлетов, покидающих Лондон по окончании Игр, в аэропорту Хитроу построен специальный терминал, состоящий из 31 регистрационной стойки и 7 полос безопасности.

61. *Прачытайце тэкст, выпішыце з яго дзеяслоўныя формы ў наступным парадку: інфінітыў, спрагальныя формы, дзеепрыметнікі.*

Пад паняццем “спорт” сёння разумеюць розныя фізічныя практыкаванні, гульні і спаборніцтвы, якія адбываюцца паводле разнастайных правілаў і якія выконваюцца як у маленькіх, прыватных групах, так і ў вялікіх, сусветна вядомых арганізацыях і ўстановах. Спорт і заняткі спортам уплеценыя ў спецыфічныя сацыяльныя і культуральныя кантэксты, і таму іх можна звязаць з палітычнымі, эканамічнымі, выхаваўчымі і здараўленчымі мэтамі. Як правіла, спорт структурыруецца

ў адпаведнасці з відамі спорту. Ва ўсякім выпадку, імя “спорт” апошнім часам надаецца фізічным практыкаванням, якія арыентаваныя на класічныя віды спорту, а таксама на вынікі спаборніцтва, і яшчэ на прагулкі на свежым паветры, вандроўкі, купанне і г.д., змянілася і сэнсавая, і матывацыйная структура спорту (У. Люкевіч).

62. *Знайдзіце сказы, у якіх дзеепрыслоўі ўтвораны і ўжыты няправільна.*

1. Бацька з сынам, ціха размаўляўшы, сядзелі за сталом. 2. Слухаючы прамову, узнікаюць розныя пытанні. 3. Ападаючы на зямлю, лісце ўслала ўсе сцежкі. 4. Не паспявая за братам, Алесь ішоў падбегам. 5. Успамінаючы мінулае, ахоплівае незвычайнае хваляванне. 6. Згубячы галаву, па валасах не плачуць. 7. Радасць так і свяцілася ў вачах, успомніўшы нядаўнюю сустрэчу. 8. Не шукаўшы, не знойдзеш. 9. Выглядаючы ў вадзе здабычу, чайка планіруе ў паветры. 10. Углядаючыся ў цемру, машына вязе нас да хутара. 11. Стараючыся не зварухнуцца, я назіраў за цецэруком. 12. Стаяўшы на грудях, буслы доўга аглядалі лагчыны.

63. *Спішыце, раскрываючы дужкі, растлумачце правапіс прыслоўяў і блізкіх да іх спалучэнняў.*

Адказаць (па)беларуску, бачыць далёка(далёка), без(дай)прычыны, вывучыць (на)памяць, глянуць (на)лева, дапамагчы (па)суседску, дзе(небудзь) прысесці, ісці (па)ціху, заклеены крыж(на)крыж, зрабіць (па)мойму, (на)адрэз адмовіць, (на)дзіва прыгожы, (на)заўжды ўдзячны, не(пад)сілу, паглядзець (у)ніз, (па)дамашняму ўтульна, (па)доўгу не бачыцца, падзяліць (па)роўну, паспець як(раз) на вячэру, (па)чацвёртае, рабіць (як)след, разысціся (па)добраму, убачыць (у)першыню, час(ад)часу.

64. *Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову, растлумачце ўжыванне прыназоўнікаў у рускай і беларускай мовах.*

Идти по лесу, создан по образцу, не знать о его намерениях, не хочется думать о плохом, многие забыли о спорте, ухаживать за бабушкой, болей гриппом, спрашивать о причинах, заботиться о матери, шутить над ребенком, отправиться за грибами, летать по ночам, думать о каникулах, женили на нелюбимой, встречаются по выходным, беспокоиться о родителях, в конце концов, убирать по осени.

65. *Прачытайце тэкст, устаўце часціцы не ці ні, растлумачце правапіс часціц з рознымі часцінамі мовы.*

Што (н..)кажы, а жыццё, ужо само па сабе, ёсць радасць, вялікае шчасце, бясцэнны дар. Ёсць важныя дзве часціны, з якіх складаецца жыццё і яго глыбокі сэнс і характава – чалавек і прырода. Бо (н..)колі (н..)страціць

для нас цікавасці чалавек, бо праяўленне яго розуму бязмежна, бо дарогі яго (н..)вызначаны, бо формы яго жыцця і яго адносін да другіх людзей бясконца разнастайныя, канчаткова (н..)выяўлены і (н..)колі (н..)могуць стаць канчатковымі. А прырода! Колькі вялікага задавальнення дае нам яна! Бо прырода – найцікавейшая кніга, якая разгорнута прад вачамі кожнага з нас. Чытаць гэтую кнігу, умець адгадаць яе мнагалучныя надпісы – хіба ж гэта (н..)ёсць шчасце? Адно толькі шкада, што наша жыццё (н..)суразмерна малое для таго, каб начытацца гэтай кнігай (Якуб Колас).

66. *Спішыце, раскрываючы дужкі. У адпаведнасці з правіламі пішыце прыназоўнікі, злучнікі, часціцы.*

(З) пад Нарачы, (з) за плячэй, усё (ж) такі, дзе (сьці) па вёсках, (з) за свету, зусім (такі) весела, (з) пад страхі, добра (такі) зацемна, пратапаная калі (сьці), збылося (такі) жаданне, (па) за яго істотаю, што (небудзь) моцнае, абы (з) кім, справа не (абы) якая, каго (ж) небудзь, (па) над борам, (абы) толькі адцягнуць, усё (ж) яшчэ што (сь) засталася, спяваць што (небудзь).

67. *Аформіце сказы ў адпаведнасці з нормамаі пунктуацыі.*

1. Праз нейкі час адварочваешся каб пакласці ў кашэль яшчэ аднаго баравіка і не верыш вачам сваім у кошыку ўжо многа грыбоў паджарых з чорнымі тоўстымі шапкамі. 2. Ціхія ўзгоркі бы хвалі рачныя таксама відаць цягнуліся да няяснай і прыгожай далі. 3. Таму ён і прыехаў сюды на поўдзень на паліняла-жоўты і ў той жа час сакавіты зялёна-магнолісты поўдзень падоўгу сядзеў ля мора глядзеў як нібыта самі сабою коцяцца спакойныя і адчуваў дужа пругкія быццам рыбіны хвалі слухаў іх уніклівы шум калі яны дасягнуўшы берага абмывалі і так ужо мокрыя каменьчыкі робячы іх яшчэ прыгажэйшымі і думаў што мусіць яму і на гэты раз не ўдасца здзейсніць сваю мару напісаць партрэт мора. 4. Адпачыўшы Сяргей выбраўся на сцежку па якой ішоў у лес узбег на самы высокі пагорак дзе стаяла купка бяроз і спыніўся зачараваны.

68. *Прачытайце тэксты і вызначце, да якога стылю належыць кожны з іх. Назавіце выяўленья ў кожным тэксце прыкметы адпаведнага стылю.*

1) Прайшла, мінула пара красавання. Здаецца, учора схаладалы перад дажджом вецер абтрос, абцерушыў на жорсткі пясок вуліцы, зашапацеўшы, як лёгкім сухім снегам, белыя крыльцы вішнёвых кветак. Адцвілі і пасівелі, завязаўшы дробныя яблычкі, ружавата-белыя разложыстыя яблыні. Абсыпалі са сваіх парудзелых чачотак жаўтлявыя, як проса, бубачкі высокія рабіны. Згасла і змеркла каля шарых частаколавых платоў ліловая яснасць бэзу, што адсвечваў сярод поцемку ночы (В. Адамчык).

2) Мутацыйны працэс – выпадковы і ненакіраваны працэс узнікнення спадчынных змяненняў – мутацый пад дзеяннем мутагенных фактараў асяроддзя. Ён стварае эвалюцыйны матэрыял для натуральнага адбору ў выглядзе зменных генатыпаў. Частата спантаных мутацый у асобным гене невялікая (адна мутацыя на 10^4 – 10^9 гамет аднаго пакалення). Але паколькі адначасова муціруюць многія гены, то ў сярэднім 10–15 % гамет у пакаленні нясуць мутантныя алелі.

3) У адпаведнасці з Канстытуцыяй Рэспублікі Беларусь дзяржаўнымі мовамі Рэспублікі Беларусь з’яўляюцца беларуская і руская мовы.

Рэспубліка Беларусь забяспечвае ўсебаковае развіццё і функцыянаванне беларускай і рускай моў ва ўсіх сферах грамадскага жыцця.

Рэспубліка Беларусь праяўляе дзяржаўны клопат аб свабодным развіцці і ўжыванні ўсіх нацыянальных моў, якімі карыстаецца насельніцтва рэспублікі.

Дзяржаўныя органы, органы мясцовага кіравання і самакіравання, прадпрыемствы, установы, арганізацыі і грамадскія аб’яднанні ствараюць грамадзянам Рэспублікі Беларусь неабходныя ўмовы для вывучэння беларускай і рускай моў і дасканалага валодання імі.

4) Ён (Сымон Ракуцька) не вытрымаў і пачаў гаварыць з ёю:

– Вы падарожная, што клунак каля вашых ног ляжыць?

– Падарожная.

– А здалёку?

– Здалёку. Цягніком ехала. А гэта іду. Мне тут трэба дапільнавацца брата.

– А дзе ж твой брат?

– Мой брат у польскім войску быў. А што з ім цяпер – невядома. Калі ён у палоне на савецкай старане – то на гэта ўся надзея. Бо з гэтага палону радавых салдатаў пускаюць, і яны многія папрыезджалі і папрыходзілі ўжо. Вось і я яго сюды чакаць прыехала (*К. Чорны*).

5) Бадай, адно з самых складаных пытанняў для мяне на сёння: “Падкажыце, што пачытаць”. Гэта амаль тое самае, што раіць чалавеку, з кім пасябраваць. У наш звышадкрыты час кніга стала рэччу ў пэўным сэнсе інтымнай. Калі так проста знайсці любую інфармацыю бясплатна ў інтэрнэце, то набыццё кнігі мусіць мець вельмі важкія прычыны.

Калі раней купляліся практычна ўсе навінкі, то сёння чытач, ашчаджаючы свае “кроўныя”, выбірае толькі тое, без чаго не можа абысціся. Атрымліваецца, кнігі, якія мы набываем, ствараюць наш псіхалагічны партрэт. Вось і звярніце ўвагу наступным разам у кнігарні... (*Т. Сівец*).

69. *Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары. Вызначце стыль тэксту і назаўіце яго лексічныя асаблівасці.*

Паабапал жвірыстай дарогі калышацца леташні быльнік, і в..снавая шырыня вее над неабдымным полем. Неба сіняе, сонечнае; над дарогаю тонкі, як туман, пад..маецца пыл – плыве вецер з-за сініх л..соў, і на дзернавых узме..ках пры жоўтых каляінах шуміць сухі палын... Моцна думаюць голыя яшчэ кусты, а за імі, далей, пярэсцяцца колеры з..млі: з..лёныя ўзгоркі, ціхія лагчыны, рэ..кія чорныя палосы першай раллі і леташняя шэрань в..снавой цаліны.

Вец..р прынёс аднекуль сухі жмут аўсянай саломы, прыпёр да сухога быльнікавага куста, ра..трасае патроху і разганяе па саломіне ў полі, салома звонка ш..лясціць і навявае задуменнасць в..лікай дал..чыні (К. Чорны “На пыльнай дарозе”).

70. *Прачытайце тэкст і вызначце яго стылёвую прыналежнасць. Вызначце тып тэксту (апісанне, апавяданне ці разважанне). Перакладзіце тэкст на беларускую мову, запісаўшы лічбы словамі.*

С глубокой древности известно, что плавание и физическая красота человека неразделимы. Индийские философы были убеждены, что “десять преимуществ дает омовение: ясность ума, свежесть, бодрость, здоровье, силу, красоту, молодость, чистоту, приятный цвет кожи и внимание красивых женщин”.

Находясь в воде, человек испытывает ощущения, во многом сходные с состоянием невесомости, поскольку плотность воды в 769 раз больше плотности воздуха. Это обстоятельство позволяет человеку находиться в ней в расслабленном антигравитационном состоянии, причем в своеобразном – горизонтальном – положении. Вода обладает высокой теплопроводностью (в 30 раз больше воздуха), что требует от организма повышенных затрат энергии при выполнении даже легких физических нагрузок. Поэтому плавание, безусловно, является одним из самых эффективных в оздоровительном отношении видов спорта, мощным средством предупреждения и даже исправления начинающихся нарушений телосложения (С. Попова).

71. *Перакладзіце на беларускую мову дзеепрыслоўныя словазлучэнні, вызначце іх стылёвую прыналежнасць.*

Включая полученные результаты, дополнив задание, зная расстояние, изучая свойства грибов, исходя из условия опыта, наблюдая сдвиг, направляя развитие, не нарушая жизненного цикла, не обратив внимания, не ограничивая распространение, описав среду обитания, определяя химический состав, принимая во внимание, разместив в пространстве, учитывая данные предыдущего исследования.

72. Падбярыце навуковы артыкул спартыўнай тэматыкі і адкажыце на наступныя пытанні:

- Якія часціны мовы сустракаюцца ў дадзеным тэксце часцей, якія – рэдка ці зусім не адзначаюцца?
- Якія формы назоўнікаў, дзеясловаў і прыметнікаў пераважаюць?
- Якія сказы па мэце выказвання і па структуры сустракаюцца ў тэксце?
- Знайдзіце ў тэксце тэрміны і ахарактарызуйце іх.

73. Напішыце анатацыю на адзін з параграфў ці раздзелаў з падручніка па вашай спецыяльнасці.

74. Замяніце словы і словазлучэнні справавога стылю міжстылёвымі.

Ажыццяўляць кіраўніцтва, аказаць дапамогу, аказаць уплыў, давесці да ведама, даць згоду, звярнуцца з прапановай, мабілізаваць сілы, мець месца, мець на мэце, праявіць цікавасць, прыняць пад увагу, прыцягнуць да адказнасці, распачаць вытворчасць.

75. Размяркуйце словы і выразы па наступных групах: 1) стылістычна нейтральныя, 2) з яркай прыметай афіцыйна-справавога стылю, 3) неўласцівыя афіцыйна-справавому стылю.

Аднаразовая дапамога, весці рэй, працаўладкаванне, лес, атрымальнік, ануляваць, ліквідаваць, інвентарызацыя, дурны, дом, непрацаздольнасць, я, доктарша, мешаніна, рэчка, кампенсацыя за адпачынак, воцат, грашовае ўзнагароджанне, аспірын, працоўны дагавор, прыняць меры, чыгунка, страхавы поліс, рукой падаць, уздзеянне, філоніць, халтура, мужчына, цягнік, чароўны, часовы, лабарантка, певень, вышэйпададзены, даць зялёную вуліцу, дысбаланс, крэдыт, ажыццяўляць кіраўніцтва, старшыня, людзі ў белых халатах, грашовае кампенсацыя.

76. Растлумачце пісьмова значэнні слоў, якія называюць розныя віды службовых дакументаў. Праверце сябе па тлумачальным слоўніку.

Абанемент, атэстат, загад, інструкцыя, кантракт, ліцэнзія, патэнт, прэйскурант, сертыфікат, справаздача.

77. Складзіце і запішыце аўтабіяграфію, прытрымліваючыся наступнай структуры:

- 1) прозвішча, імя і імя па бацьку; 2) дата і месца нараджэння;
- 3) прозвішча, імя і імя па бацьку бацькоў, іх месца працы; 4) гады вучобы (у школе, сярэдняй спецыяльнай установе ці ВНУ); 5) звесткі пра працоўную і грамадскую дзеласць; 6) сямейнае становішча; 7) дата і подпіс.

78. *Напішыце заяву з просьбай:*

а) дазволіць датэрмінова здаць экзамены (назваць уважлівую прычыну); б) дазволіць перавод з дзённай формы навучання на завочную ў сувязі з сямейнымі абставінамі; в) працягнуць экзаменацыйную сесію (указаць уважлівую прычыну).

79. *Складзіце распіску ці даручэнне, выкарыстоўваючы тэрміналагічную лексіку вашай спецыяльнасці.*

80. *З якіх дзелавых папер маглі быць узяты наступныя выразы?*

Адбудзецца сустрэча, прашу прыняць, усё атрыманае вярну, давяраю атрымаць, апаратура ў парадку, справаздача прыкладаецца, выдадзена для прадстаўлення, за справаздачны перыяд, упаўнаважваю распараджацца, прадпрыемства абавязваецца, ацэначная камісія ў складзе, пастанавілі, з'яўляецца студэнтам, даводзім да вашага ведама, слова даецца.

81. *Прачытайце словы, правільна расставіўшы націск. Пры сумненні звярніцеся да слоўніка.*

Адкрыццё, выпадак, высокаразвіты, кіламетр, к(о,а)ледж, крыху, лыжня, на Беларусі, наспех, навіна, пасланец, першыństwo, процівага, слабы, спіна, удалы, хаос, цяжар, шэсцьдзесят, эксперт.

82. *Прачытайце словы і спалучэнні слоў у адпаведнасці з арфаэпічнымі нормамі беларускай мовы. Адзначце марфемы, у якіх назіраецца несупадзенні ў напісанні і вымаўленні.*

Бегчы, без хмар, вучышся, год ад году, горад, грамадскі, грыб, зверху, звярынец, лодка, мозг, не быў, перакладчык, пясчынка, сліва, снег, спелы, стужка, суседка, сшытак, футбол, цвёрды, цвісці, язь.

83. *Запішыце словы па-беларуску. Растлумачце правапіс спалучэнняў галосных у запазычаных словах.*

Абитуриент, аудиторія, біографія, гладиатор, дыягностыка, дыета, дыскваліфікацыя, кліентура, мільярдэр, олімпіяда, орыентацыя, прыорытэт, раённы, спартакіада, фіаска, чэмпіён.

84. *Раскрыйце дужкі, пастаўце назоўнік у патрэбным склоне. Там, дзе неабходна, далучыце прыназоўнік.*

Узор выканання: *заняць (пасада) – заняць пасаду, прыехаць (цягнік) – прыехаць цягніком, прыехаць на цягніку.*

Атрымаць (узнагарода), аказваць (дапамога), аб'явіць (падзяка), выконваць (абавязак), весці (барацьба), затрымацца (праца), зрабіць (заўвага), затрымаць (злачынец), клапаціцца (дзеці), ляцець (самалёт),

імкнуцца (перамога), прыслухацца (просьба), палохацца (цяжкасць), радавацца (сустрэча), спалохацца (пагроза), спяшацца (сход), чакаць (прыезд), удзельнічаць (алімпіяда), плыць (вадасховішча), спаборнічаць (плаванне), шукаць (прычына).

85. *Выпраўце памылкі ў наступных сказах. З якімі камунікатыўнымі якасцямі маўлення яны звязаны?*

1) У выніку навучання ў семінарыі Алесь набыў ґрунтовыя веды па матэматыцы, фізіцы і астраноміі. 2) Ефрасіння Полацкая заснавала мужыцкі манастыр у Полацку. 3) Таксама эфектна ў будаўніцтве выкарыстоўваць металічныя кантрукцыі. 4) Дэкан словамі падзякі за ўдзел усім выступоўцам зачыніў канферэнцыю. 5) Міхаська не ўмеў ляжаць з зачыненымі вачыма. 6) Падымаючыся на гару, у турыстаў парваліся вяроўкі. 7) Усё павінна адказваць задачам нашага даследавання. 8) Прагноз абяцае добрыя кліматычныя ўмовы. 9) Кожная лекцыя павінна паглыбляць кола ведаў студэнтаў. 10) Ініцыялы пішыце скарачана. 11) У гарах крышталічна чыстае паветра.

86. *Выпраўце маўленчыя памылкі ў словазлучэннях. Адкажыце, у выніку чаго яны ўзніклі.*

Карэнны абарыген, свабодная вакансія, калега па рабоце, мая аўтабіяграфія. Канчатковы вынік, малады юнак, першая прэм'ера, турыстычны кемпінг.

87. *Падбярыце да рускіх этыкетных формул беларускія адпаведнікі. Раскажыце, у якіх абставінах камунікацыі яны ўжываюцца.*

Приятного аппетита! Приветствую вас! Добро пожаловать! Как вы себя чувствуете? Как жизнь? Что слышно у вас? Счастливого пути! До скорой встречи!

88. *Прывядзіце прыклады выказаў і формул, што існуюць у маўленчым этыкеце жыхароў іншых краін. Падрыхтуйце рэферат пра маўленчы этыкет адной з краін.*

ТЭКСТЫ ДЛЯ ПЕРАКЛАДУ

I. Древнегреческая культура, особенно в период V–IV вв. до н.э., представляла идеал человека как сочетание телесной и физической красоты с духовным и интеллектуальным содержанием. Процесс борьбы между ценностями культуры тела и культуры духа начался в Древней Греции очень рано. Его происхождение греки связывают с периодом появления гомеровских поэм «Илиада» и «Одиссея» (XI–IX вв. до н.э.). Поскольку Гомер считался самым авторитетным знатоком Древней Греции, в его произведениях искали культурные нормы и модели для людей, занимающих любое общественное положение. Примером в этом плане, разумеется, был образ Ахилла – одного из храбрейших древнегреческих героев-воинов.

Из «Илиады» мы узнаем, что воспитание Ахилла не сводилось к физической подготовке, которая была необходима ему в сражениях, а включало в себя также музыку и ораторское мастерство. Всестороннее воспитание Ахилла выступало как универсальная модель на протяжении всего античного периода. В Древней Греции элемент соревнования не ограничивается лишь сферой культуры физической. Он присутствовал также в сфере духовной и интеллектуальной культуры. Дух агона (состязания) проникал всюду, пронизывая наиболее важные, основные и доминирующие сферы деятельности человеческого общества: духовную, интеллектуальную, художественную и даже простую крестьянскую и ремесленную.

II. В 1923 г. спортивный отдел Международной конфедерации студентов организовал в Париже Международный спортивный конгресс университетов, а с 1924 г. начали проводиться чемпионаты мира среди студентов по отдельным видам спорта. Они регулярно проходили до начала Второй мировой войны. Это явилось первым шагом на пути к созданию международного студенческого спортивного движения, наиболее значительного после олимпийского.

С 1947 г. проведение Всемирных студенческих игр возобновляется под эгидой Международного союза студентов (МСС). После создания Международной федерации университетского спорта (ФИСУ) из-за политических разногласий обозначился раскол в международном студенческом спортивном движении: МСС продолжал проведение зимних и летних студенческих игр, а ФИСУ (1949) в противовес этому устраивала так называемые студенческие Недели спорта. На Всемирных студенческих играх устанавливались мировые и континентальные рекорды, а Недели спорта характеризовались весьма посредственными результатами.

В 1959 г. было достигнуто окончательное соглашение о том, что страны – члены МСС вошли в состав ФИСУ. С этого года студенческие игры начали проводить под названием универсиад. Первая летняя Универсиада прошла в 1959 г., а зимняя – в 1960 г. Большинство первых мест, как правило, делили между собой спортсмены США и СССР.

III. К основным навыкам туриста относятся: оказание первой медицинской помощи, организация и проведение эвакуации пострадавших, навыки выбора места и установки лагеря и временных стоянок, работы с веревками и техническими средствами наведения переправ, страховки и т.д., техники движения и преодоления препятствий различного характера, организации порядка движения и иных действий в группе, выживания в экстремальных условиях (например, ночевки в снегу, работы при недостаточном питании, действия в экстремальных погодных условиях, самопомощи, использования в качестве снаряжения подручных средств и т.п.), составления меню и раскладки питания в спортивном походе, разведения и поддержания огня, приготовления пищи, ремонта снаряжения, ориентирования и навигации, психологической работы и разрешения конфликтов, руководства различными работами и действиями в экстремальных ситуациях. К дополнительным полезным навыкам можно отнести знание языка района похода или распространенного языка, навыки смежного вида туризма и видов спорта, навыки охоты и рыболовства, обращения с животными и различной техникой, полезные знания в области географии, флоры и фауны, навыки переговорщика, рассказчика и т.д.

IV. В Древнем Китае тяжелая атлетика основывалась на тесте для будущих военных: чтобы попасть в армию, необходимо было доказать свою силу. В Древней Греции силовыми упражнениями с помощью прообразов гантелей и штанг поддерживали свое здоровье: исправляли осанку, способствовали красивому телосложению... Тем не менее, в любой стране, начиная с древнейших времен, существовала культура демонстрации силы. И, конечно же, мужчинам просто необходимо было выяснить, кто из них в этом лучше. Так и появились силовые соревнования, и хотя в программу Олимпийских игр они долго не входили, греки демонстрировали потрясающие способности. Некий Бибон поднимал одной рукой камень весом в 143 килограмма – написано это было на самом камне, найденном в одном из греческих храмов. А Милон доказал эффективность систематичности в занятиях и поэтапного наращивания нагрузки: в юности он мог пронести телят на плечах по всему стадиону, но с течением времени не оставил тренировок. Взрослеющий Милон все таскал взрослеющего бычка на плечах, и когда бык достиг четырехлетнего возраста, античный атлет все так же мог пронести его по всему стадиону на своих плечах.

V. Спорт представляет собой специфический род физической и интеллектуальной активности, совершаемой с целью соревнования, а также целенаправленной подготовки к ним путём разминки, тренировки. В сочетании с отдыхом, стремлением постепенного улучшения физического здоровья, повышения уровня интеллекта, получения морального удовлетворения, стремления к совершенству, улучшению личных, групповых и абсолютных рекордов, славе, улучшению собственных физических возможностей и навыков, спорт предназначен для совершенствования физико-психических характеристик человека.

Спорт – составная часть физической культуры. Это собственно соревновательная деятельность и подготовка к ней. В нём ярко проявляется стремление к победе, достижению высоких результатов, мобилизация физических, психических и нравственных качеств человека. Спорт необходим для того, чтобы влиять на общество.

Массовый спорт даёт возможность миллионам людей совершенствовать свои физические качества и двигательные возможности, укреплять здоровье и продлевать творческое долголетие.

VI. Волейбол – командная спортивная игра, в которой спортсмены, перебрасывая мяч ударами рук, стремятся направить его через сетку на сторону соперника так, чтобы мяч приземлился на площадке или был отбит с нарушением правил. От каждой команды в игре участвует по 6 человек (всего в команде 12 человек, замены ограничены правилами). Площадка 9*18 м, разделенная пополам сеткой (высота 2,43 м – для мужчин, 2,24 м – для женщин), мяч 64–66 см в окружности, масса 260–280 г. За каждую выигранную подачу начисляется очко; партия продолжается до набора одной из команд 15 очков, при счёте 14:14 – до преимущества в 2 очка. Игра ведётся до выигрыша трёх партий одной из команд (время не ограничено).

Волейбол зародился в США в 1895 г. (основоположник игры У.Г. Морган). Дальнейшее распространение получил в Японии, Китае, на Филиппинах; с 1907 г. – в Европе (вначале в Чехии). Международная федерация волейбола ФИВБ основана в 1947 г. С 1948 г. проводятся чемпионаты Европы среди мужчин, с 1949 г. – среди женщин, с 1949 г. – чемпионаты мира среди мужчин, с 1952 г. – среди женщин, с 1965 г. – соревнования на Кубок Мира для национальных сборных команд, с 1961 г. – на Кубок Европы для клубных команд, с 1964 г. – в программе Олимпийских игр.

VII. Спортивная дисциплина – отдельное упражнение или определенный комплекс упражнений какого-либо вида (в отдельных случаях разных видов) спорта, по которым проводятся официальные соревнования. К числу спортивных дисциплин относятся, например, упражнения на от-

дельных гимнастических снарядах; легкоатлетический бег, скоростной бег на коньках, велогонки, гребля и плавание на отдельных дистанциях, гонки на яхтах каждого класса; соревнования по борьбе, боксу, тяжелой атлетике в каждой весовой категории. Среди спортивных дисциплин комплексного характера – одиночное и парное фигурное катание на коньках, спортивные танцы на льду, легкоатлетические многоборья, конное троеборье, лыжное двоеборье и др. В программе Олимпийских игр спортивная дисциплина – номер программы, в котором разыгрывается олимпийское первенство.

VIII. По сфере распространения, исторической специфике можно выделить 2 основные группы видов спортивных дисциплин – национальные и международные. Национальные виды возникли и развились в своеобразных условиях жизни, трудовой деятельности и отдыха различных народов; их отличительные черты – комплексность систем физических упражнений и, как правило, игровой, приближённый к жизненным ситуациям характер. Международные виды спортивных дисциплин представляют собой более или менее обобщённые системы упражнений-соревнований, обычно в искусственно созданных условиях (стадион, спортивный зал, бассейн и т.п.) со строгой регламентацией. Виды спортивных дисциплин, получившие международное признание, условно делятся на 5 групп: 1) имеющие в основе активную двигательную деятельность (лёгкая и тяжелая атлетика, плавание, гребной, лыжный спорт, спортивные единоборства – бокс, борьба, фехтование, спортивные игры и др.); 2) связанные с использованием специального оружия для поражения цели (стрельба пулевая, стендовая, из лука); 3) имеющие в основе мастерство управления средствами передвижения – спортивными аппаратами (велосипед, мотоцикл, автомобиль, яхта и т. д.); 4) в видах спорта, в которых сопоставляются результаты модельно-конструкторской деятельности и умения управлять созданными моделями в испытаниях (авиа-, авто-, судомодельный спорт); 5) игровые единоборства, в основе которых – абстрактно-логическое мышление соперников (шахматы, шашки). Особый вид спорта – конный, сущность которого – взаимодействие наездника и лошади, обусловленное мастерством её дрессировки. Олимпийскими признаются в основном виды спорта двух первых и частично третьей группы, а также конный спорт.

IX. Организм человека должен ежедневно получать достаточное количество углеводов и белков, а также некоторое количество жиров, витаминов, минеральных веществ и много воды. Эффективность спортивных занятий связана со значительной активизацией синтеза белков в работающих мышцах. Образование необходимых белковых структур, обеспечи-

вающих специфическую работу мышц, связано с усилением генной активности и требует полноценного белкового питания. У людей, испытывающих большие физические нагрузки, заменимые и незаменимые аминокислоты в рационе питания должны содержаться в определенных пропорциях. К сожалению, наше обычное питание не обеспечивает поступление в организм достаточного количества легкоусвояемых белков, особенно аминокислот, в необходимом соотношении. Поэтому при усиленной мышечной деятельности появляется необходимость в дополнительном белковом питании или в применении специальных продуктов повышенной биологической ценности (с оптимальным содержанием необходимых аминокислот, витаминов, минеральных солей и т.д.).

Х. Всё многообразие человеческой деятельности выражается через движение: речь, движения мышц лица, тела и конечностей. Движения являются безусловно-рефлекторными актами, управляемыми центральной нервной системой. Генетически предопределен потенциал двигательных действий, который может быть реализован в процессе обучения. Степень усвоения техники движений зависит от возрастнo-половой динамики развития (сенситивных периодов), подготовленности опорно-двигательного аппарата, объёма варитивной техники движений (опыта), психологической готовности к выполнению.

В основе процесса обучения технике движений лежит принцип постепенного приближения вариантов двигательных действий к модельным при наличии положительного переноса умений и навыков и выполнения подготовительных и подводящих упражнений.

Приобретённый навык естественных и простых движений сохраняется продолжительное время без дополнительной тренировки, техника в спорте высших достижений теряет свои качества за 1–2 суток и требует систематических тренировок.

XI. Постоянный рост комплексной механизации и автоматизации производства, расширение сферы бытовых услуг, развитие транспортной системы обуславливают постоянное уменьшение мышечных напряжений в жизни человека. Низкая двигательная активность, или гипокинезия, утверждают медики, способствует росту заболеваемости населения.

Известный физиолог Н.А. Бернштейн писал, что определяющим звеном эволюции всего живого на земле явилась двигательная функция. Еще раньше И.М. Сеченов сделал вывод о том, что любая форма деятельности человека, в том числе и психическая, сводится к одному явлению – движению мышц. В ходе длительной эволюции все человеческие органы развивались таким образом, чтобы максимально соответствовать функции

движения. Добыча пищи, оборона от врагов, первые, примитивные формы труда в отдаленную историческую эпоху были непосредственно связаны с напряженной деятельностью мышц.

В современном обществе, особенно в условиях городской жизни, человек практически избавлен от физических нагрузок. В результате мышечная система организма функционирует не в полную силу. Это вредно отражается и на других системах. Изучение воздействия гипокинезии на человека началось сравнительно недавно. Интересным оказался такой эксперимент. Несколько молодых мужчин согласились находиться длительное время в условиях строгого постельного режима с полноценным питанием. Уже на 8–12-е сутки мышечная сила у испытуемых снизилась на 30–43 %, обнаружилось застойные явления в венозных сосудах, нарушение биоритмов и водно-электролитного баланса, неустойчивость тонуса сосудов головного мозга.

ХII. Спортивный снаряд – особый предмет, используемый для какого-либо вида спорта и имеющий строго определённые характеристики.

Большинство современных видов спорта предполагают использование спортивных снарядов (мяч, штанга, диск, копье, гиря, булава, лента, брусья и др.) и/или специальных приспособлений (лыжи, коньки, шлем, клюшка, очки, велосипед, парашют и т.д.), являющихся неотъемлемой частью вида спорта, способствующих достижению наивысших достижений в том или ином виде спорта и/или обеспечивающих безопасность.

Спортивная индустрия при производстве спортивного инвентаря широко использует новейшие достижения научно-технического прогресса. Благодаря научно-техническому прогрессу, внедрению его достижений в спорте, может возникнуть ситуация, когда спортсмен побеждает не благодаря своим физическим и интеллектуальным способностям или возможностям, а благодаря тому, что у него есть инвентарь, которого нет у соперников. Это нарушает принцип честного спортивного соревнования. Поэтому очень часто спортивное сообщество, спортивные федерации устанавливают определенные ограничения на использование тех или иных достижений с целью создания равных возможностей для участников спортивных соревнований.

ХIII. Закаливание – это мероприятия, связанные с мобилизацией внутренних сил человека для повышения сопротивляемости организма (иммунитета) вредным воздействиям различных внешних факторов. Наибольший эффект для закаливания организма достигается при использовании разнообразных закаливающих процедур. Закаливание важно начинать с раннего детства, когда терморегуляция находится в стадии

формирования и развиваются механизмы иммунобиологической защиты. Важно начинать закаливание, посоветовавшись с врачом для выбора более оптимальных методов закаливания с учетом определенных особенностей организма, а также продолжать врачебное наблюдение для выявления возможных неблагоприятных последствий.

Для полноценного закаливания организма необходимо использовать процедуры в комплексе, соблюдая принципы постепенности, систематичности и учета индивидуальных особенностей организма. Если организм не тренирован к охлаждению или резким перепадам температуры, то его реакция на холод носит характер безусловного рефлекса. При этом происходит расстройство терморегуляции и, как следствие, появляются озноб, снижение иммунитета внутренних органов, риск заболеваний. Реакция закаленного организма на перепады температуры совершенно иная, т.к. она носит условно-рефлекторный характер: увеличивается выработка тепла за счет сокращения сосудов кожи и усиливается приток крови ко всем органам, повышается обмен веществ.

XIV. Физические нагрузки на организм во время занятия спортивной ходьбой намного меньше, чем при пробежке трусцой на то же расстояние. Но положительный эффект от ходьбы не меньше, а даже больше. Занятия спортивной ходьбой на свежем воздухе способствуют нормализации артериального давления и снижению сахара в крови, выработке гормона роста; улучшают состояние суставов и сосудов; снимают стресс, психологическое и умственное напряжение после тяжелого трудового дня. При этом не создаются большие нагрузки на мышцы ног и спины. Пройдя в спокойном темпе всего 2 километра, человек сжигает 200 килокалорий, что заменяет 14 минут бега в быстром темпе! В отличие от бега, ходьба щадит и позвоночник человека, так как движения во время ходьбы больше похожи на плавное скольжение, а не на маленькие прыжки, свойственные бегу. Кроме этого, ходьба – самый дешевый и демократичный вид спорта. Он не требует специального оборудования или услуг тренера, нет нужды покупать и абонемент в фитнес-клуб. Единственное, что необходимо сделать – выйти на улицу. Полчасовую тренировку по спортивной ходьбе на свежем воздухе выдержит любой, а значит, человек будет продолжать занятия этим видом спорта.

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ ДА ЗАЛІКУ

1. Мова як грамадская з’ява. Функцыі мовы.
2. Беларуская мова сярод іншых моў свету.
3. Беларуская мова – форма нацыянальнай культуры беларусаў.
4. Узнікненне беларускай народнасці і старажытнабеларускай мовы.
5. Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў ХІУ–ХУІ стст.
6. Нацыянальна-моўная палітыка ў ХVІІ–ХVІІІ стст.
7. Фармаванне новай беларускай мовы ў ХІХ – пач. ХХ стст.
8. Аднаўленне беларускай дзяржаўнасці. Палітыка беларусізацыі.
9. Стан беларускай літаратурнай мовы на сучасным этапе.
10. Сутнасць, асаблівасці і тыпы білінгвізму.
11. Лексічнае значэнне слова. Прамое і пераноснае значэнні слова.
12. З’ява сінаніміі ў беларускай мове, тыпы сінонімаў.
13. Асаблівасці антонімаў беларускай мовы.
14. Паранімы.
15. Паняцце аманіміі ў беларускай мове.
16. Актыўная і пасіўная лексіка.
17. Лексіка беларускай мовы паводле паходжання.
18. Лексіка беларускай мовы паводле сферы ўжывання.
19. Асаблівасці тэрмінаў, іх адрозненне ад агульнаўжывальных слоў.
20. Спосабы ўтварэння тэрмінаў.
21. Тэрміны, запазычаныя з іншых моў, іх асваенне беларускай мовай.
22. Беларуская лексікаграфія.
23. Тэрмінаграфія беларускай мовы.
24. Марфалагічныя асаблівасці беларускай мовы.
25. Асаблівасці беларускай марфалогіі (назоўнік, прыметнік).
26. Асаблівасці беларускай марфалогіі (лічэбнік, займеннік).
27. Асаблівасці беларускай марфалогіі (дзеяслоў і яго формы).
28. Сінтаксічныя асаблівасці беларускай мовы.
29. Паняцце стылю, агульная характарыстыка функцыянальных стыляў мовы.
30. Асаблівасці навуковага стылю.
31. Асноўныя жанры навуковай літаратуры.
32. Асноўныя прыкметы афіцыйна-справавога стылю.
33. Паняцце дакумента, класіфікацыя дакументаў.
34. Асноўныя камунікатыўныя якасці маўлення.
35. Маўленчы этыкет і культура зносін.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Азарка, В.У. Беларуская мова: спецыяльная лексіка : вучэб.-метад. дапам. / В.У. Азарка, А.С. Васілеўская, М. М. Круталевіч. – 2-е выд., выпр., дап. – Мінск : БДПУ, 2005. – 207 с.
2. Арашонкава, Г.У. Кіраванне ў беларускай і рускай мовах : слоўнік-даведнік / Г.У. Арашонкава. – Мінск : Выш. шк., 1991. – 303 с.
3. Беларуская мова: прафесійная лексіка. Уводзіны. Лексіка. Фразеалогія : метад. парады для студэнтаў фак. фіз. выхавання / склад. Н.П. Аляхновіч. – Брэст : Выд-ва БрДУ, 2005. – 31 с.
4. Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А.Я. Міхневіча ; рэдкал.: Б.І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – 655 с. : іл.
5. Беларускі арфаграфічны слоўнік / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купалы ; уклад: Л.П. Кунцэвіч, І.У. Кандраценя ; пад рэд. А.А. Лукашанца. – Мінск : Беларус. навука, 2009. – 695 с.
6. Блеер, А.Н. Терминология спорта : толковый словарь-справочник / А.Н. Блеер, Ф.П. Суслов, Д.А. Тышлер. – М. : Академия, 2010. – 464 с.
7. Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў : у 2 т. / А.М. Булыка. – Мінск : БелЭн, 1999. – 2 т.
8. Грабчыкаў, С.М. Слоўнік паронімаў беларускай мовы / С.М. Грабчыкаў. – Мінск : Нар. асвета, 1994. – 478 с.
9. Клундук, С.С. Беларуская мова: усе складаныя тэмы: тэорыя і практыкаванні / С.С. Клундук, Н.Р. Якубук. – Мінск : Аверсэв, 2010. – 112 с.
10. Культура маўлення : вучэб.-метад. комплекс : у 2 ч. / склад.: Т.А. Кісель, С.С. Клундук, Н.Р. Якубук ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2013. – Ч. 1. – 102 с.
11. Ламака, С.В. Беларуская мова. Прафесійная лексіка : вучэб.-метад. дапам. для студэнтаў дзён., завоч. і дыстанц. формаў навучання / С.В. Ламака. – Мінск : БДУІР, 2006. – 78 с.
12. Лапкоўская, А.М. Беларуская мова (прафесійная лексіка) : вучэб. дапам. / А.М. Лапкоўская. – Гродна, 2009. – 271 с.
13. Леванцэвіч, Л.В. Беларуская мова (прафесійная лексіка) : метад. рэкамендацыі / Л.В. Леванцэвіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2013. – 43 с.
14. Лепешаў, І.Я. Асновы культуры мовы і стылістыкі: практыкум : вучэб. дапам. / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Універсітэцкае, 1989. – 207 с.
15. Ляшчынская, В.А. Студэнту аб мове: прафесійная лексіка / В.А. Ляшчынская. – Мінск, 2003. – 243 с.

16. Маршэўская, В.В. Беларуская мова. Прафесійная лексіка : вучэб. дапам. / В.В. Маршэўская. – Гродна, 2003. – 274 с.
17. Міхневіч, А.Я. Слоўка за слоўкам: алфавітны даведнік па культуры беларускай мовы для ўсіх / А.Я. Міхневіч, Л.П. Кунцэвіч, Ю.В. Назаранка. – Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2006. – 166 с.
18. Павловец, Д.Д. Русско-белорусский словарь спортивных терминов / Д.Д. Павловец, В.Н. Старченко. – Минск : Полымя, 1995. – 112 с.
19. Слоўнік лексічных формаў (сінонімы, амонімы, антонімы, паронімы, амографы, амафоны) / уклад.: Я.І. Хвалей, У.В. Шарпіла. – Мінск : Парадокс, 2004. – 416 с.
20. Сямешка, Л.І. Курс беларускай мовы : падручнік / Л.І. Сямешка, І.Р. Шкраба, З.І. Бадзевіч. – Мінск : Універсітэцкае, 1996. – 654 с.
21. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. – 3-е выд. – Мінск : БелЭн, 2002. – 784 с.
22. Федотов, Ю.Н. Спортивно-оздоровительный туризм : учебник / Ю.Н. Федотов, И.Е. Востоков ; под ред. В.А. Таймазова, Ю.Н. Федотова. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Совет. спорт, 2008. – 464 с.

Вучэбнае выданне

БЕЛАРУСКАЯ МОВА (ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)

Вучэбна-метадычны комплекс

Складальнік: **Кісель** Таццяна Аляксандраўна

Рэдактар Н.Р. Якубук